

**The Domination and the Geopolitics of the Environment:
Environmental and Geographical Impacts of British Colonial
Trade in the Persian Gulf
(Case Study: Slave and Pearl Trade during 19-20th Centuries)**

Jamshid Noroozi*

Masoumeh Hanifeh**

Abstract

During the nineteenth and twentieth centuries, the British East India Company, followed by the British government, profoundly reshaped the exploitation of natural resources in the Persian Gulf, deeply entwined with the region's commercial, military, and geographical structures. Its distinctive climate, flora and fauna, and productive maritime and agricultural systems made the Gulf a key focus of British and East India economic policy. This study investigates the expansion of trade in slaves, pearls, industrial goods, and foodstuffs, by using historical and content analysis methods, seeks to answer this question: "how the slave and pearl trades interacted with the local environment and what destructive effects have these trades on ecosystems and indigenous structures?" The core argument is that British profit-driven priorities dominated trade, leading to extensive overexploitation of local resources, with environmental concerns addressed only when they aligned with economic and geopolitical interests. Focusing particularly on the slave and pearl trades, the research draws upon surviving records of the East India Company and British India. The findings show that Britain's colonial presence accelerated

* Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran
(Corresponding Author), j.noroozi@alzahra.ac.ir, ORCID: 0000-0002-2956-7735

** Postdoctoral Researcher, Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran,
m.hanifeh@alzahra.ac.ir, ORCID: 0000-0001-7142-9654

Date received: 25/02/2026, Date of acceptance: 16/05/2026

depletion, undermined ecological resilience, and disrupted the subsistence systems of local communities. Overall, the study demonstrates that under the logic of economic domination, environmental preservation was considered primarily when it served the objectives of the colonial power.

Keywords: Britain; East India Company; Environment; Historical Records; Persian Gulf; Trade.

Introduction

In the study of historical geography and environmental change, political, military, and economic factors -along with the presence of colonial powers- constitute critical variables. The activities of these powers, particularly their patterns of economic exploitation, had a profound impact on environmental transformations and on the livelihoods of indigenous populations within their spheres of control. The nineteenth and twentieth centuries marked a period of major economic and political transformation in the Persian Gulf. The presence of the British East India Company, followed by the British government, as well as the growing interest of other European states in the region's natural resources, turned the Persian Gulf into a central arena of colonial rivalry. Abundant natural reserves, strategic waterways, and remarkable biodiversity -especially in marine life- were among the key factors that attracted imperial attention. Trades in slaves, pearls, sponges, dates, and cereals constituted the primary sectors into which Britain sought to expand or secure long-term dominance. While these efforts were largely driven by the ambition to consolidate regional supremacy and secure economic and political advantage, they also had deeply destructive consequences for the Persian Gulf's natural resources and local communities. Although the relationship between geography and environment has often been addressed, the intersection of environmental studies and historical analysis has remained underexplored. In the historical geography of the Persian Gulf, trade- conducted primarily through maritime routes- played a decisive role in reshaping both environmental and social patterns, making it a critical subject of inquiry. Historical investigations not only trace trajectories of climatic and environmental change but also shed light on the drivers of ecosystem degradation and the external pressures that undermined ecological resilience. Among the most damaging of these drivers was the arrival of colonial powers and their unrestrained exploitation of natural resources, a phenomenon clearly visible in Britain's expanding political and commercial activities in the Persian Gulf. Numerous reports

from the East India Company and later the British government explicitly acknowledge these harmful effects.

Methods & Materials

The primary sources for this study consist of archival documents, confidential correspondence, and annual political reports prepared by British representatives in the Persian Gulf, along with surveys on climate and weather patterns, agricultural production, marine resources and fishing practices, and available trade statistics. These reports were compiled by informants and official representatives of the East India Company and the British government in ports such as Bandar Abbas, Bushehr, Lengeh, Basra, Bahrain, Muscat, Oman, and other Iranian and Arab coastal settlements. Following an interdisciplinary historical–environmental approach, this research combines historical analysis with document content analysis.

Discussion & Result

The primary goal of Britain during the East India Company's eighteenth-century activities in the Persian Gulf was to dominate the region to safeguard its economic and political interests in India. Commercially, in the early years of British presence in the region, British forces were not permitted to engage in lucrative local trades, such as pearl fishing, the slave trade, which remained the domain of local merchants. Consequently, the presence of permanent military forces became essential, prompting Britain to establish continuous influence in the Persian Gulf. Britain's specialists in maritime and environmental fields assessed the region for multiple objectives; however, attention to environmental protection, conservation, or local flora and fauna was largely ignored, with economic profit being the primary concern.

One of the major economic sectors in the Persian Gulf that significantly impacted the region's social structure, living conditions, and environment was the slave trade. The slaves were imported during three main periods, collectively referred to as the "slave season," via the Persian Gulf, Gulf of Oman, and the Red Sea, to reach the target markets in the region. Persian Gulf sailors had to endure three severe storm periods. In late winter, there was only a short one-month period suitable for sailing, and this trade's seasons aligned closely with the Persian Gulf's climate.

Pearl trade is another sector. Before foreign merchants became involved, pearl diving was done with simple local tools in shallow waters, as locals lacked equipment to reach deeper pearl beds. According to British reports, pearl beds were

classified into three marine zones. British traders' knowledge of the environment and the life cycle of pearl oysters was limited to local knowledge, lacking precise data. Therefore, they studied the Persian Gulf's seabed in detail, focusing on critical factors such as controlling external threats to the oyster life cycle, monitoring water temperature and climate, etc. Based on these considerations, several northern and southern Persian Gulf sites became primary centers for pearl divers and merchants from the 18th to 20th centuries.

Conclusion

An examination of the commercial role of the East India Company and Britain in the Persian Gulf shows that the economic policies of these colonial institutions were directly linked to their political and military objectives. Initially, East India Company acted as the main vehicle for British colonial entry into the region; however, after its dissolution and the transfer of authority to the British government, not only did the pattern of exploitation continue, but it intensified. The Company established commercial dependency mechanisms through extensive exploitation of natural and human resources, while official representatives of the British government expanded this framework into a comprehensive and durable system for regional control. With the establishment of formal British offices in the region, Britain's colonial power surpassed the limits of the Company's period. Within this framework, trades such as the slave trade were not merely economic activities but tools to deepen British networks of influence and ensure control over regional security and vital resources. This process imposed a heavy toll on the environment and local ecosystems. Neglecting natural capacities and failing to manage resources sustainably caused serious damage to the Persian Gulf's ecological structure, with long-term consequences for the livelihoods and daily lives of local populations. Overexploitation of resources such as chromium, coal, lime, sulfur, and especially marine resources like pearls and fish, along with unprecedented pressure on underground water reserves, rendered the Persian Gulf's ecological systems highly vulnerable and disrupted natural cycles of resource renewal. The presence of foreign forces, increased migration, and consumption beyond the region's capacity led to biological crises, including shortages of drinking water for local communities. Transferring portions of water and other key resources outside the region and ignoring natural capacities further disrupted renewable resources. Ultimately, this

weakened local livelihoods, increased dependency on colonial systems, and altered traditional patterns of life.

The extensive removal of local products and exploitation of regional resources caused local populations to lose some of their economic opportunities. Traditional and sustainable trade, developed over years according to the region's natural capacities, was replaced by unregulated commercial exploitation; an exploitation that ignored local needs and failed to preserve resources for future generations. This disregard for sustainable development weakened the social and environmental ties of communities to their surroundings and significantly affected their food security and economic stability. Environmentally, the Persian Gulf's ecosystem suffered not only from the depletion of underground resources. Overfishing and excessive pearl harvesting reduced biodiversity and disrupted natural balance in marine habitats, while pressure on mineral and soil resources disturbed geological cycles and coastal vegetation. These changes had direct ecological consequences and eroded the adaptive and survival capacity of local communities, whose livelihoods depended on these resources.

Bibliography

- Ahmad bin Majid (1993), *Al-Fawa'id fi Usul 'Ilm al-Bahr wa al-Qawa'id*, translated by Ahmad Eghtedari, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Press. [In Persian]
- Kamran, H (2002), *Military Geography of the Islands (Qeshm, Larak, Hengam)*, Tehran: Iranian Geographical Society. [In Persian]
- Kelly, JB & Ricks, TM (2001), *Arabs and the Slave Trade in the Persian Gulf*, translated by Hasan Zanganeh, Shiraz: Navid Shiraz. [In Persian]
- Labrousse, H (1973), *The Persian Gulf and the Suez Canal*, translated and summarized by Mahmoud Khajeh Nouri, Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Loch, FE (1990), *The Pirate Coast or Loch's Maritime Travels*, translated by Hossein Zolqadr, Tehran: Anahita. [In Persian]
- Mojtahedzadeh, P (1975), *Historical Geography of the Persian Gulf*, Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Nourbakhsh, H (1990), *Qeshm Island and the Persian Gulf*, Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Sadid al-Saltaneh, MA (1983), *Sadid al-Saltaneh Travelogue: Al-Tadqiq fi Sir al-Tariq*, edited by Ahmad Eghtedari, Tehran: Behnashr. [In Persian]
- Sadid al-Saltaneh, MA (1992), *Northern Lands Surrounding the Persian Gulf and the Sea of Oman*, edited by Ahmad Eghtedari, Tehran: Jahan-e Moaser. [In Persian]
- Savory, RM & Kelly, JB (1998), *The Persian Gulf from Antiquity to the Late 18th Century*, translated by Hasan Zanganeh, Qom: Hamsayeh. [In Persian]

- Sayebani, A (1990), Fin Bandar Abbas, edited by Iraj Afshar, place not specified: Separate Publications. [In Persian]
- Shamlu, M (1968), The Persian Gulf, Tehran: Sobhe Emrooz Press. [In Persian]
- Tajallipour, M. (1983), Pearl-producing Mollusks of the Persian Gulf, Tehran: Institute of Cultural Studies and Research. [In Persian]
- Vosoghi, MB (2005), History of the Persian Gulf and Its Bordering Territories, Tehran: SAMT. (In Persian)
- Wilson, AT (1931), The History of the Persian Gulf, translated by Mohammad Saeedi, Tehran: Farahmand. [In Persian]
- Zanganeh, H (1998), Mir Mahna and the City of the Sea, Qom: Hamsayeh. [In Persian]

Documents:

Qatar Digital Library and Archives Documents

Reference numbers:

- IOR/R/15/2/14
- IOR/L/PS/10/456
- IOR/R/15/2/3
- IOR/L/PS/10/457
- IOR/R/15/2/603
- IOR/L/PS/10/675
- IOR/R/15/6/313
- IOR/L/PS/12/3554
- IOR/R/15/6/4
- IOR/L/PS/12/4091
- IOR/R/15/732
- IOR/L/PS/18/B150A
- IOR/V/23/32
- IOR/L/PS/20/C246
- IOR/V/23/56
- IOR/L/PS/20/C251
- IOR/V/23/77
- IOR/R/15/1/226
- IOR/R/15/1/33, f95v
- IOR/R/15/1/732
- IOR/15/1/33, f2

نظام سلطه و ژئوپلیتیک محیط زیست:

تأثیرات زیست‌محیطی و جغرافیایی

تجارت استعماری بریتانیا در خلیج فارس

(مطالعه موردی: تجارت برده و مروارید در سده‌های ۱۹-۲۰م.)

جمشید نوروزی*

معصومه حنیفه**

چکیده

در سده‌های ۱۹-۲۰م، حضور کمپانی هند شرقی بریتانیا و سپس حکومت بریتانیا در خلیج فارس در پیوندی تنگاتنگ با ساختارهای تجاری، نظامی و جغرافیایی منطقه، تحولی بنیادین در بهره‌برداری از منابع طبیعی ایجاد کرد. خلیج فارس با ویژگی‌های خاص اقلیمی، پوشش گیاهی و جانوری، و ظرفیت‌های تولیدی در حوزه‌های دریایی و زراعی مورد توجه سیاست‌های اقتصادی کمپانی و بریتانیا قرار گرفت. این پژوهش با نگاهی بر گسترش تجارت کمپانی هند شرقی و حکومت بریتانیا، به‌ویژه در زمینه تجارت برده، مروارید، اقلام صنعتی و خوراکی، با استفاده از روش‌های تحلیل تاریخی و تحلیل محتوا به دنبال پاسخی برای این پرسش است: «تعامل و پیوند میان محیط‌زیست خلیج فارس با تجارت‌های برده و مروارید چگونه بوده و چه تأثیرات مخربی بر زیست‌بوم و ساختارهای بومی داشته است؟». فرضیه پژوهش برپایه این نکته است که، تجارت‌های گوناگون خلیج فارس بیش از هر چیز با رویکرد سودمحور بریتانیا همراه بوده و به همین دلیل موجب بهره‌کشی بیش

* دانشیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،

ORCID: 0000-0002-2956-7735، j.noroozi@alzahra.ac.ir

** پژوهشگر پسادکتری، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران، am.hanifeh@alzahra.ac.ir

ORCID: 0000-0001-7142-9654

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۰۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۲۶

از حد از منابع محلی می‌گردید؛ بنابراین توجه به محیط‌زیست تا زمانی ادامه داشت که منافع اقتصادی یا ژئوپلیتیکی بریتانیا حفظ شود. در این پژوهش، با تکیه بر دو تجارت مهم برده و مروارید، به بررسی اسناد به‌جامانده از کمپانی هند شرقی و حکومت بریتانیا در خلیج فارس پرداخته شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که، حضور استعماری بریتانیا نه تنها موجب فرسایش منابع و کاهش تاب‌آوری اکوسیستم شده، بلکه تعادل معیشتی جوامع بومی را نیز برهم زد. این نتایج، گویای آن است که در الگوی سلطه‌گری اقتصادی، حفظ محیط‌زیست تنها در صورت هم‌راستایی با منافع قدرت مسلط، اهمیت دارد.

کلیدواژه‌ها: بریتانیا، تجارت برده، خلیج فارس، کمپانی هند شرقی، محیط‌زیست.

۱. مقدمه

در بررسی جغرافیای تاریخی و تغییرات محیط‌زیست در طول زمان، توجه به فاکتورهای مهم سیاسی، نظامی و اقتصادی، و حضور قدرت‌های استعماری، از مؤلفه‌های اساسی است؛ چراکه فعالیت‌های این نیروها، به‌ویژه در زمینه بهره‌کشی اقتصادی، تأثیر بسیاری بر دگرگونی‌های زیست‌محیطی و حیات بومیان مناطق تحت نفوذ، دارد. سده‌های ۱۹-۲۰، عصر تحول‌های اقتصادی و سیاسی مهم در خلیج فارس بوده و حضور کمپانی هند شرقی بریتانیا و سپس حکومت بریتانیا و همچنین توجه برخی از دیگر حکومت‌های اروپایی به منابع طبیعی منطقه، خلیج فارس را به یکی از کانون‌های اصلی رقابت استعماری تبدیل کرد. منابع طبیعی و ذخایر متنوع، موقعیت راهبردی، آب‌راه‌های حیاتی، و تنوع زیستی قابل توجه، به‌ویژه در آبیان، از علل اصلی جلب توجه سیاسی و اقتصادی استعمارگران بود. تجارت‌هایی همچون برده، مروارید، ماهی اسفنجی، خرما، و غلات از مهم‌ترین حوزه‌هایی است که استعمارگران بریتانیایی یا به آن ورود کرده، و یا مدت طولانی در تلاش برای نفوذ به آن بودند. هرچند تلاش آنان، بیش‌تر به جهت تبدیل شدن به قدرت یک‌ه‌تاز منطقه بوده و صرفه اقتصادی و سیاسی در اولویت اهداف آنان قرار داشت؛ اما نمی‌توان از تأثیر مخربی که حضور و اقدامات آن‌ها بر منابع و ذخایر طبیعی و زندگی بومیان گذاشت، چشم‌پوشی نمود. اگرچه تاکنون بارها به ارتباط میان محیط‌زیست و جغرافیا توجه شده؛ اما محل اشتراک و پیوند تاریخ و مطالعات محیطی، مغفول مانده و اندک توجهی به آن گردیده است. در جغرافیای تاریخی خلیج فارس، تجارت که اغلب نیز از مسیرهای دریایی انجام

می‌گرفت، سهم زیادی در تغییر الگوهای محیطی و اجتماعی منطقه داشته و به همین علت از موضوعات مهمی است که باید به آن پرداخته شود. بررسی‌های تاریخی علاوه بر نمایش روند تغییرات اقلیمی و محیطی، می‌توانند بر شناسایی هرچه بیش‌تر و بهتر محرک‌های مؤثر بر تخریب اکوسیستم، و عوامل مهاجم به محیط‌زیست اثرگذار واقع شوند. ورود استعمارگران و بهره‌کشی بی‌رویه آن‌ها از منابع طبیعی پیرو حضور سیاسی-تجاری آن‌ها، از مهم‌ترین عوامل مخرب است؛ که این امر، در حضور و گسترش فعالیت‌های اقتصادی-سیاسی بریتانیا در خلیج فارس نیز دیده می‌شود. گزارش‌های متعددی که از راپورت‌های کمپانی و حکومت بریتانیا در خلیج فارس در دسترس است، حاوی مطالبی بوده که اثر مخرب آن‌ها را تأیید می‌کند؛ بنابراین، در این پژوهش تلاش می‌شود تا با بررسی تحلیلی اسناد و گزارش‌های رسمی بریتانیا در منطقه، چه در زمان فعالیت کمپانی هند شرقی بریتانیا، و چه بعد از آن و به هنگام استقرار دولت هند بریتانیا، به تحلیل فعالیت‌های استعماری این حکومت و پیوند آن با محیط‌زیست و حیات بومیان پرداخته شود. با توجه به محدودیت‌ها، نوشتار حاضر بر پایه مندرجات ۲۱ پرونده (شامل بیش از ۱۰۰۰ برگ سند) و با تأکید بر دو تجارت برده و مروارید انجام شده که از مهم‌ترین زمینه‌های فعالیت بریتانیا در این منطقه بوده است.

مفاهیم اساسی: در بررسی موضوع مورد پژوهش، مفاهیم اساسی همچون سلطه‌گری بریتانیا، ساختارهای بومی خلیج فارس، تاب‌آوری اکوسیستم منطقه، تجارت استعماری، و ژئوپلیتیک مورد توجه است. سلطه‌گری بریتانیا در این مطالعه به مجموعه فعالیت‌های پنهان پنهان حکومت بریتانیا و کمپانی هند شرقی در منطقه اشاره دارد که با رعایت ظرافت‌های دیپلماتیک، به دنبال اعمال سلطه پیدا در سواحل جنوبی خلیج فارس و همچنین سلطه پنهان در سواحل شمالی آن بوده است. ساختارهای بومی در پژوهش پیش‌رو نیز، مجموعه علل و روابط محلی در خلیج فارس را شامل می‌شود که ضوابط و شرایط اموری همچون تجارت بومی، معماری بومی، کشاورزی و تولیدات محلی را شکل می‌دهد و تحت تأثیر نفوذ خارجی، حاکمیت داخلی، شرایط اقلیمی، و مداخلات زیست‌محیطی قرار می‌گیرد. مفهوم تاب‌آوری اکوسیستم به معنای میزان توانایی و یا عدم توانایی یک زیست‌بوم با شرایط اقلیمی ویژه و مشخص، در مقابل عوامل درونی و بیرونی مداخله‌گر در شرایط عادی بوده و با بررسی آن می‌توان میزان آسیب‌پذیری یک محیط و همچنین مخاطرات بالقوه و بالفعل موجود را شناسایی نمود. تجارت استعماری دیگر مفهومی است که در این پژوهش به آن

اشاره می‌شود. تجارت استعماری در منطقه خلیج فارس، سیاستی است که بریتانیا برای اعمال نفوذ و کنترل هرچه بیش‌تر منطقه اجرا نموده است. بر این اساس، بریتانیا با امضای معاهدات با دولت‌ها و حکام محلی و تنظیم مقررات بر پایه منافع خود، تجارت منطقه خلیج فارس را در کنترل خود گرفته و با توجه به خواست و اولویت‌های خود به آن شکل داده است. ژئوپلیتیک خلیج فارس نیز مفهومی است که در تمامی روابط و رخدادهای منطقه تأثیر مستقیم داشته و به مجموعه عوامل جغرافیایی همچون اقلیم، منابع و آب‌راه‌ها اشاره دارد که بر چگونگی رفتار و سیاست‌های راهبردی دولت‌ها در این منطقه جغرافیایی تأثیرگذار واقع می‌شود.

۲. پیشینه پژوهش

اگرچه در زمینه محیط‌زیست و تغییرات آن در تاریخ پژوهش‌هایی انجام گرفته و برخی از پژوهش‌ها در علوم غیر تاریخی نیز به تأثیرات محیطی تجارت کشورها در جغرافیاهای گوناگون پرداخته‌اند؛ اما در زمینه پژوهش پیش‌رو، یعنی توجه به تأثیر تجارت و اقتصاد استعماری بریتانیا در تغییرات محیطی، متأسفانه مطالعه ویژه‌ای صورت نگرفته است. از نمونه پژوهش‌های داخلی که به موضوع تأثیرات محیط‌زیستی و اقتصاد پرداخته‌اند، می‌توان به مقاله‌های «بررسی رابطه شاخص عملکرد محیط‌زیست و رشد اقتصادی در کشورهای توسعه یافته» (۱۳۹۰)، «تأثیر تجارت، سرمایه‌گذاری خارجی و توسعه انسانی بر شاخص عملکرد محیط‌زیست» (۱۳۹۲)، «جایگاه محیط‌زیست در سازمان تجارت جهانی» (۱۳۹۳)، «بررسی تأثیر توسعه تجارت و رشد اقتصادی بر کیفیت محیط‌زیست در ایران» (۱۳۹۳) و... اشاره نمود. تمامی این پژوهش‌ها از جنبه‌های مختلف محیطی، جغرافیایی و اقتصادی به بررسی این موضوع پرداخته‌اند؛ اما، هیچ‌یک دارای رویکرد تاریخی و مبتنی بر اسناد و مدارک تاریخی نبوده و همچنین توجه به خلیج فارس به‌عنوان یکی از مناطق مهم اقتصاد بین‌الملل در تاریخ ایران نیز اغلب مشاهده نمی‌شود، که این نکات از کلیدی‌ترین نقاط اختلاف پژوهش پیش‌رو و عناوین دیگر است. همچنین در زمینه پیوند تاریخ و محیط‌زیست نیز مطالعاتی همچون مقاله «بحران‌های زیست‌محیطی در پایان تاریخ صفوی: فروپاشی اکولوژی پادشاهی ایران در اوایل دوران مدرن (۱۶۶۶-۱۷۲۲م/۱۰۷۶-۱۱۳۴ق)» (۱۴۰۳) منتشر گردیده که با پژوهش پیش‌رو تفاوت‌های اساسی دارد. در نمونه‌های خارجی، برخلاف مطالعات داخلی، پژوهش‌های بیش‌تری در حوزه پیوند تاریخ و

محیط‌زیست مشاهده می‌شود؛ از گزیده این پژوهش‌های می‌توان به کتاب «تاریخ محیط‌زیست بریتانیای کبیر»^۱ (۲۰۱۹) و مقاله «مؤلفه بوم‌شناختی در ارزیابی اثرات زیست‌محیطی: مروری انتقادی بر بیانیه‌های زیست‌محیطی بریتانیا»^۲ (۲۰۱۰) اشاره نمود. در پژوهش‌های خارجی نمونه‌های متعددی در حوزه سیاست‌های محیط‌زیستی بریتانیا می‌توان یافت؛ اما توجه به خلیج فارس و نیز پیوند میان تجارت و اثرات زیست‌محیطی همچنان از نکات جدیدی است که در پژوهش پیش‌رو به آن پرداخته می‌شود.

۳. روش پژوهش

با توجه به رویکرد میان‌رشته‌ای تاریخی-محیطی، در تحلیل داده‌های مورد نظر از تلفیق روش‌های تحلیل تاریخی و تحلیل محتوای اسناد استفاده شده است. محتوای اسناد بریتانیا، حاوی داده‌های مهمی است که در ابتدا شناسایی و کدگذاری شده، و با توجه به دسته‌بندی‌های مورد نظر کیفیت آن‌ها سنجیده شد؛ و سپس با به کارگیری تحلیل تاریخی، از این داده‌ها در راستای تحلیل پیامدهای ورود بریتانیا و نفوذ استعماری آن در خلیج فارس بر تخریب محیطی و تغییرات زیست‌محیطی منطقه استفاده شده است. داده‌های این پژوهش نیز شامل اسناد، مکاتبات محرمانه، گزارش‌های سیاسی سالیانه نمایندگان مستقر بریتانیا در خلیج فارس، و همچنین گزارش‌هایی از بررسی اقلیم و وضعیت جوی، تولیدات و کشاورزی، آبیان و شرایط صید و پرورش آن، و آمارهای تجاری موجود، می‌شود. این راپورت‌ها به وسیله مخبرین و نمایندگان رسمی کمپانی هندشرقی و حکومت بریتانیا در بنادر مختلف همچون بندرعباس، بوشهر، لنگه، بصره، بحرین، مسقط، عمان، و سایر سواحل ایرانی و عرب، تهیه شده و سپس در مقر رسمی بریتانیا در خلیج فارس جمع‌آوری، و برای کسب تکلیف و چینش استراتژی دقیق بر اساس منافع بریتانیا در منطقه، به دولت لندن و هندوستان ارسال می‌شدند. این اسناد به‌طور ویژه، حاوی داده‌های بارومتریک از شرایط جوی، داده‌های کشاورزی در مورد شیوه و زمانبندی کاشت و برداشت محصولات، آمارهای ورودی و خروجی کشتی‌های بازرگانی و کالاهای تجاری آن‌ها، و... می‌باشند.

۴. اقلیم، جغرافیای تاریخی، محصولات، مشاغل و معماری بومی خلیج فارس

از مهم‌ترین عوامل در انتخاب یک منطقه جغرافیایی برای استقرار نیروهای استعماری، وجود شبکه‌های ارتباطی کافی، منابع طبیعی مختلف، و کالاهای مفید در چرخه اقتصاد جهانی است. خلیج فارس با داشتن تمامی این ظرفیت‌ها، همواره مورد توجه قدرت‌های خارجی، به‌ویژه بریتانیا، بوده است. خلیج فارس، یا دریای فارس، در آثار جغرافیایی قدیم نیز به همین نام شناخته می‌شد؛ اما حدود آن تغییراتی داشته است. دریای هند که در زمان‌های دور در حدود بحر فارس قرار داشته و در آثار جغرافیدانان مسلمان به بحر الهندی شناخته می‌شد، به مرور زمان از خلیج فارس جدا شده و خلیج فارس به حدود امروزی خود محدود گردید (مجتهدزاده، ۱۳۵۴: ۳۵). درازای خلیج فارس را نزدیک به ۴۸۰ مایل و پهنای آن را نیز در نقاط مختلف از ۵۰ تا ۲۰۰ مایل اندازه‌گیری کرده‌اند (شاملو، ۱۳۴۷: ۳). گزارش‌های نمایندگی هند بریتانیا در منطقه، آب‌های خلیج فارس را نسبتاً کم‌عمق و در میان عرض جغرافیایی ۲۴ تا ۳۰ درجه شمالی، و طول جغرافیایی ۴۸ تا ۵۷ درجه شرقی ثبت کرده است (IOR/L/PS/20/C251: 50). ساحل ایرانی در شمال شرقی خلیج فارس، کوهستانی و در بسیاری نقاط صعب‌العبور بوده، که شامل رشته‌کوهی با مسیرهای سخت و سنگی و ارتفاع بلند و خطرناک می‌شد. این رشته‌کوه‌ها از فواصل دور قابل دیدن بوده و در گزارش‌ها از آن به عنوان نشانه‌ای برای تشخیص منطقه یاد شده است (IOR/L/PS/20/C251: 51). در این گزارش‌ها، علاوه بر اشاره به مختصات جغرافیایی سواحل ایرانی و عرب، توجه ویژه‌ای به اقلیم متفاوت در دو سوی خلیج فارس شده است. وجود رشته‌کوهی که غالباً دارای قله‌های پوشیده از برف است، در کنار گرما و رطوبت بالا در سواحل ایرانی، و اقلیم گرم و رطوبت بسیار بیش‌تر سواحل جنوبی نسبت به سویه شمالی از مشخصات آب‌وهوایی منطقه است. گزارش‌های بریتانیا به سال ۱۸۳۵-۱۸۳۷م، بر اساس داده‌های کمپانی هند شرقی، آب‌وهوای سواحل خلیج فارس را اینگونه توصیف می‌کند:

مرزهای سواحل خلیج فارس و عمان... اقلیمی کاملاً متفاوت دارند؛ و ساکنان آن در تابستان، حتی در شب‌ها، نوعی گرمای نمناک و مرطوب را تجربه می‌کنند که به سختی برای بدن انسان قابل تحمل است. در این دوره از سال، مسقط، که شاید طاقت‌فرساترین نقطه این ناحیه باشد، به خاطر دمای خود میان ساکنان به جهنم شهرت دارد؛ زیرا در ماه ژوئیه دما بین ۹۹ تا ۱۰۳ درجه فارنهایت متغیر است، و در نوامبر به ۸۱.۳ درجه می‌رسد. این شهر و شرایط آب‌وهوایی آن برای اروپائیان کشنده است،

نظام سلطه و ژئوپلیتیک محیط زیست: ... (جمشید نوروزی و معصومه حنیفه) ۳۹۵

هرچند دمای [آن] هرگز به اندازه مناطق ناسالم دیگر مانند گرانه، حلّه، شیخ‌الشیوخ، هیت، و تدمر بالا نمی‌رود (IOL.1947.c.142: 669).

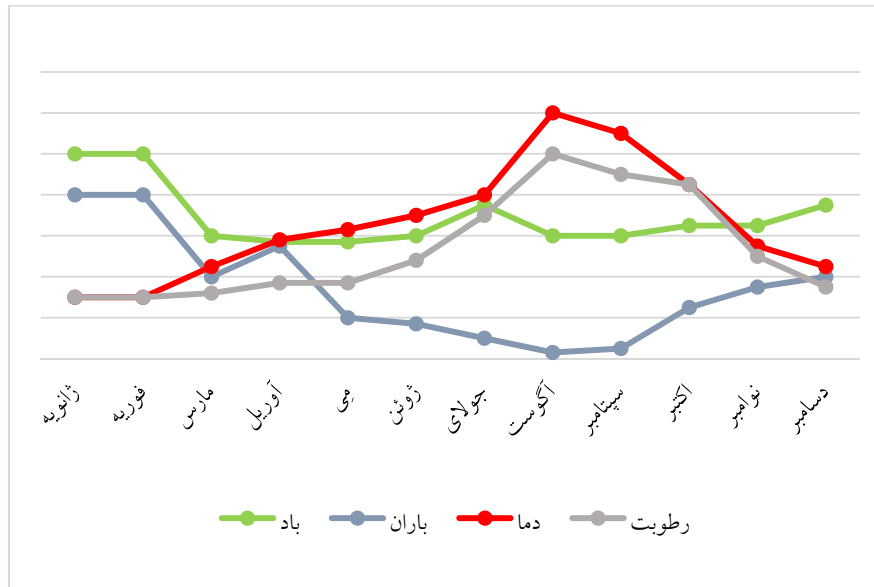
در دو سوی شمالی و جنوبی خلیج فارس، بنادر و جزیره‌های مهمی وجود دارد که هم از نظر منابع طبیعی، و هم راهبردی، اهمیت زیادی داشته و در موقعیت مهم خلیج فارس در سیاست‌های قدرت‌های خارجی تأثیرگذار بود. از جمله مناطق مهم در سواحل شمالی می‌توان به بندر بوشهر، بندر لنگه، بندرعباس، و جزایر مهم قشم، هرمز و هنگام اشاره کرد. رودهای مختلفی نیز به خلیج فارس می‌ریزند؛ مانند دجله و فرات از سمت عراق، و کارون، کرخه، میناب، شادگان (جراحی) و زهره از سمت ایران (شاملو، ۱۳۴۷: ۴). جزایر خلیج فارس دارای منابع مهمی هستند. به عنوان نمونه، جزیره قشم دارای آب شیرین، اراضی زراعتی بزرگ، نخلستان‌های بارور، معادن فراوان نمک، و معدن گِل سرخ (گلک-اکسید آهن) بوده (نوربخش، ۱۳۶۹: ۱۱)؛ هرمز، دیگر جزیره مهم منطقه، از دیرباز محل انتقال و صادرات کالاهایی نظیر طلا، نقره، مس، آهن، جیوه و نمک بود و از محصولات مهم و قدیمی آن می‌توان به گندم و جو اشاره کرد (سیوری و کلی، ۱۳۷۷: ۳۸-۳۹). ساحل جنوبی خلیج فارس نیز شامل مناطقی همچون مسقط، رأس‌الخیمه، رأس‌الحد، قطر، ابوظبی، بحرین، و همچنین چند جزیره کوچک است. به استثنای منطقه باطنه در عمان، که دشتی حاصلخیز و پهناور بوده، بخش‌های داخلی ساحل جنوبی اغلب خشک و بیابانی‌اند (IOR/L/PS/20/C251: 50)؛ و بخش زیادی از زمین‌های آن لم‌یزرع است. از نمونه حیوانات بومی این ناحیه نیز می‌توان به گربه‌های وحشی و پرندگان دریایی، مانند چکاوک، اشاره کرد (IOR/L/PS/20/C251: 247).

آب مشروب نواحی مختلف خلیج فارس، از سواحل شمالی تا سواحل جنوبی، از چاه‌ها و آب‌انبارها تأمین می‌شد و هوای این نواحی نیز به حدی گرم بود که برای افراد غیربومی تحمل آن سخت می‌گردید (سدیدالسلطنه، ۱۳۷۱: ۴۱۳). در این منطقه چندین برکه مطلوب وجود داشت که آب مورد نیاز مردم محلی از آن تأمین می‌شد (IOR/L/PS/20/C251: 56). زمین بخش زیادی از جزایر خلیج فارس، همچون جزایر قشم، لارک و هنگام، به دلیل رسوب زیاد و بستر آهکی و نیز اقلیم گرم و مرطوب، امکان رشد مناسب گیاه و ایجاد پوشش گیاهی کافی را ندارد. در جزیره قشم، سه دسته خاک شوره‌زار، کوهستانی و سنگلاخ موجود است و عمده مراتع آن را مراتع ساحلی تشکیل می‌دهد؛ و در این منطقه‌ها بارندگی کم و در مدت زمانی کوتاه دیده می‌شود (کامران، ۱۳۸۱: ۲۴-۲۸، ۱۶۳، ۱۸۵) و

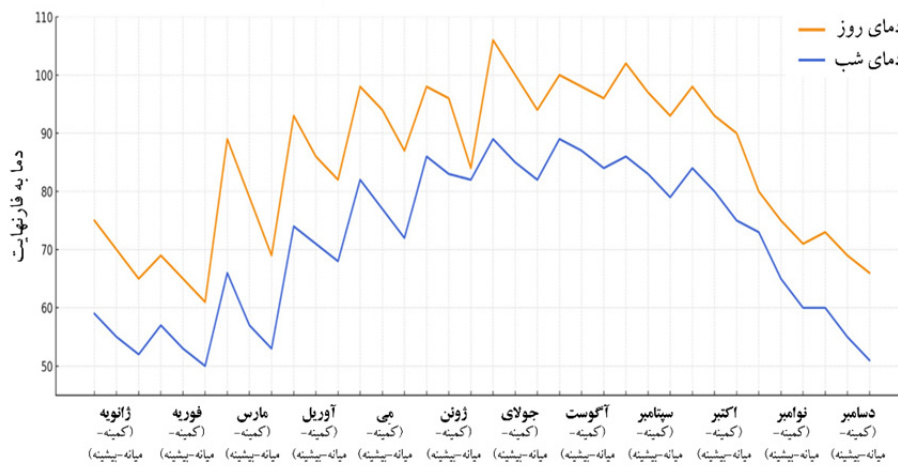
آب مورد نیاز بومیان، همانطور که در گزارش‌های کمپانی و حکومت بریتانیا ثبت شده، از برکه‌ها تأمین می‌شود. از اقلیم منطقه بوشهر نیز، که یکی از مهم‌ترین بنادر ایران در سده ۱۹ و در جریان حضور کمپانی هند شرقی و سپس هند بریتانیا در منطقه بود، در سفرنامه‌ای خارجی به‌عنوان نواحی خشک و نازا و نقطه مقابل سرزمین‌های سبز و بارور هندوستان یاد شده است (زنک‌نه، ۱۳۷۷: ۴۴)؛ اما سدیدالسلطنه در یادداشتی از سرزمین‌های شمالی خلیج فارس در قرن ۲۰م، برای نواحی گوناگون بوشهر کاشت سبزیجات، هندوانه، و زراعت خوبی را وصف کرده است (سدیدالسلطنه، ۱۳۷۱: ۵۲). جاده‌هایی که مناطق مختلف را در جنوب ایران به یکدیگر متصل می‌کردند، اغلب مسیرهایی ناهموار یا مسطح و ریگی، در میان دامنه کوه و ساحل خلیج فارس بوده است (سدیدالسلطنه، ۱۳۶۲).

دپارتمان سنجش آب‌وهوای کلکته، که اطلاعات خود از اقلیم خلیج فارس را از طریق مشاهدات آب‌وهوایی نمایندگی مستقر در منطقه به‌دست می‌آورد، در نیمه سده ۱۹م. و در چند گزارش، نمودارهایی از تغییرات جوی و باد و باران سالانه خلیج فارس منتشر کرده که، به رطوبت بالا و دائمی منطقه، بارندگی در بازه زمانی کوتاه دو تا سه ماهه زمستان، و گرمای بیش از حد سواحل خلیج فارس اشاره دارد (IOR/V/23/32: 25-26؛ IOR/V/23/56: 20؛ IOR/V/23/56: 22). طبق راپورت‌های کمپانی و سپس بریتانیا، اقلیم خلیج فارس از جمله طاقت‌فرساترین اقلیم‌ها بود. در ابتدا، و در سال‌های حضور کمپانی هند شرقی در این ناحیه، شرایط آب‌وهوایی خلیج فارس برای اروپاییان کشنده و ناسالم معرفی می‌شد (IOL.1947.c.142: 669)؛ اما با ادامه حضور آن‌ها و عادت به این هوا، و همچنین با تغییرات اقلیمی، در دوره استقرار حکومت هند بریتانیا، دیگر از این هوا به‌عنوان اقلیمی ناسالم برای اروپاییان یاد نشد. گرمای شدید تابستان، رطوبت بالای هوا، گردوغبار و بادهای گرم، و کمبود باران از ویژگی‌هایی است که در این گزارش‌ها دیده می‌شود (IOR/L/PS/20/C251: 68-69) (تصاویر ۱ و ۲).

نظام سلطه و ژئوپلیتیک محیط زیست: ... (جمشید نوروزی و معصومه حنیفه) ۳۹۷

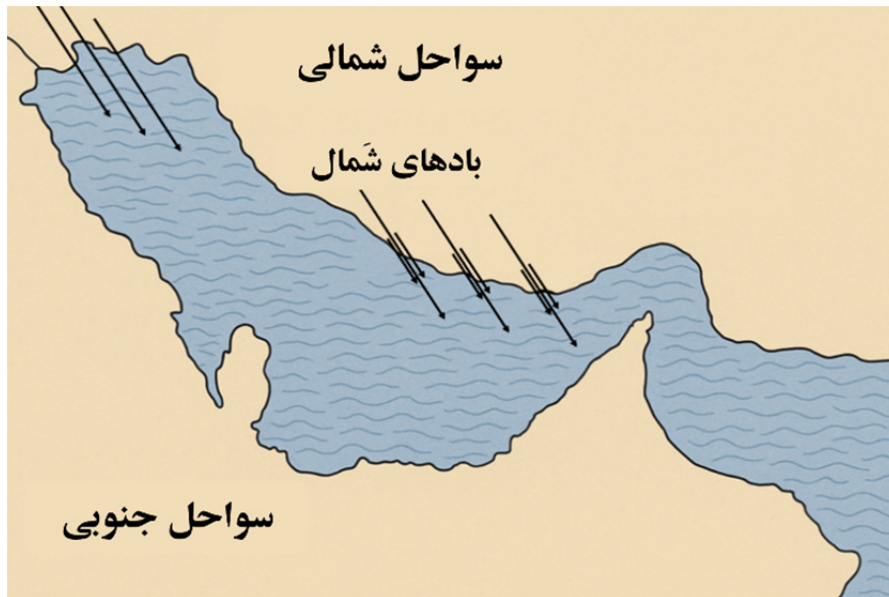

تصویر ۱. گزارش خلاصه تغییرات آب و هوایی سالانه در خلیج فارس (میانه سده ۱۹م).
(بر اساس: IOR/L/PS/20/C251: 69)

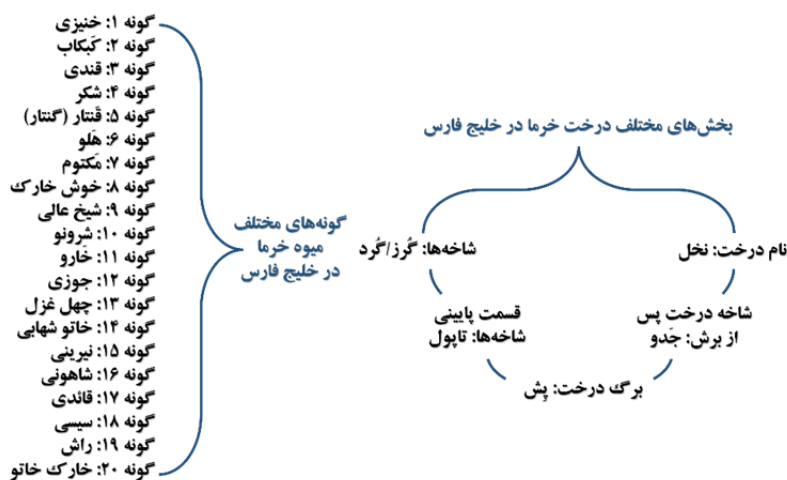
تصویر ۲. نمودار تغییرات دمای ماهانه در روز و شب در منطقه بوشهر، نیمه سده ۱۹م.
(بر اساس: IOR/V/23/32: 27)

به‌طور کلی، الگوهای اقلیمی خلیج فارس به شدت فصلی و تأثیرگذار بر فعالیت‌های اقتصادی بوده است. رشته بادهای گوناگون، همچون بادهای شمال، افزایش رطوبت و دمای شدید در بهار و تابستان، و طوفان‌های ناگهانی که در همه فصول، به‌ویژه زمستان، امکان رخداد آن وجود دارد (لاخ، ۱۳۶۹: ۲۰). تأثیر زیادی بر روند تجارت‌های عمده منطقه مانند صید مروارید، تجارت برده، غلات و... می‌گذارد. اسناد و گزارش‌های نمایندگان کمپانی و بریتانیا شامل داده‌هایی است که روند تغییرات آب‌وهوایی منطقه را به خوبی مشخص می‌کند. از مهم‌ترین ویژگی‌های آب و هوایی منطقه خلیج فارس، بادهای گرم، خشک و نسبتاً شدید شمال است که، از جهت شمال و شمال‌شرقی خلیج فارس وزیده و به همراه خود گردوغبار زیادی ایجاد می‌کند. این باد موجب کاهش دید افقی، اختلال در عبور و مرور کشتی‌ها، افزایش ناگهانی ارتفاع آب و موج شدن شدید دریا شده و همچنین موجب فرسایش خاک در مناطق نیمه‌خشک و بیابانی خلیج فارس نیز خواهد شد. این باد در دو بازه زمانی تابستان (از خرداد تا مرداد) و زمستان (از آذر تا بهمن) وزیده و معمولاً موجب افزایش فشار هوا و ایجاد تندبادهای ناگهانی خواهد شد (IOR/L/PS/20/C251: 60-62)؛ نک: تصویر ۳).

تصویر ۳. مسیر وزش بادهای شمال
(بر اساس: IOR/L/PS/20/C251: 60-62)

از نمونه محصولات می‌توان به باعث جلب نظر تجار خارجی به منطقه خلیج فارس در سده نوزدهم گردید، می‌توان به خرما، انواع غلات، تنباکو، چوب، صمغ و همچنین تجارت کالاهایی همچون رنگ‌های طبیعی و تریاک بود. یکی از مهم‌ترین محصولات می‌تواند در بستر اقلیم و خاک منطقه توان زیست و رشد داشت درخت خرما بود که با روش قلمه‌زنی خاصی پرورش می‌یافت. فین بندرعباس، از نواحی مهمی است که از گذشته به دلیل وجود مسیر گردش آب مناسب، مردم آن به کاشت و پرورش درخت خرما پرداختند (سایانی، ۱۳۶۹: ۲۵). استفاده از این محصول و ورود کمپانی به حوزه تجارت آن، در ابتدا نیازمند جمع‌آوری داده و آگاهی بود؛ بنابراین، کمپانی نیز در مدت استقرار خود (تا ۱۸۵۸ م.) به پرورش خرما و ویژگی‌های آن توجه کرده و گزارش‌هایی پیرامون آن تنظیم نمود. توجه به زمان‌بندی دقیق قلمه‌زنی، زمان برداشت محصول و انتخاب بهترین روش برای صادرات آن از مواردی است که در رسیدن بریتانیایی‌ها به حداکثر سود کمک می‌کرد. نمودار ۴ نمایانگر چرخه تحول محصول درخت خرما و سوددهی آن، با توجه به گزارش‌های موجود است، که در شناسایی این محصول برای تاجران بریتانیایی مفید واقع می‌گردید (IOR/V/23/32: 67-68).

تصویر ۴. اسامی بخش‌های مختلف درخت و میوه خرما در خلیج فارس در نیمه سده ۱۹ م.

به گزارش اسناد بریتانیایی (بر اساس: IOR/V/23/32: 67-68)

باتوجه به اقلیم خلیج فارس و همچنین منابع دریایی فراوان آن، علاوه بر خرما و اقلام گرمسیر، تجارت دریایی آن نیز مورد توجه تجار اروپایی قرار می‌گرفت. از نمونه‌های

تولیدات مهم دریایی در این منطقه می‌توان به پرورش صدف‌های مرواریدی، ماهی اسفنجی، انواع ماهی‌های گوشتی و خوراکی، و سنگ‌های زیردریایی اشاره کرد. خلیج فارس همچنین محلی برای تولید مروارید مصنوعی، زیرانداز و فرش‌هایی که در مناطق بیابانی و گرمسیری کاربرد داشت، شیشه، شمع، برنج، انواع رنگ‌های طبیعی، صابون، و همچنین محصولات شیمیایی بوده است (IOR/V/23/32: 72-76). رنگ‌های طبیعی که در خلیج فارس تولید و توسط کشتی‌های بریتانیایی به مناطق مختلف، به ویژه هندوستان، صادر می‌شد، شامل رنگ‌های نیلی (آبی تیره)، زرشکی، زرد و نارنجی می‌شود؛ این رنگ‌های از گیاه‌های نیل، روناس، و گلرنگ یا کاجیره تولید شده که در جنوب ایران و در مناطقی چون هرمزگان و بوشهر و حومه یافت می‌شد.

ساختار اقتصادی مناطق ساحلی خلیج فارس پیش از استقرار قدرت‌های اروپایی، با محیط طبیعی و دریایی منطقه گره خورده بود. معیشت بیش‌تر ساحل‌نشینان، از بندر عباس و بوشهر تا رأس‌الخیمه و مسقط، به منابع دریایی و شرایط اقلیمی خاص این ناحیه وابسته بود. از فعالیت‌های اصلی بومیان در ارتباط با منابع آبی، می‌توان به مشاغلی چون ناخدا و دریانوردی، صیادی مروارید و ماهی‌های خاص، خرده ماهیگیری، و بازرگانی دریایی اشاره کرد. کارکنان کشتی از مهم‌ترین پایه‌های بازرگانی دریایی بودند. ابن ماجد، کارکنان کشتی در خلیج فارس را بر حسب وظایف، به دوازده گروه تقسیم کرده است: ناخدا یا صاحب کشتی؛ معلم یا راهنما؛ تندیل یا سرپرست ملاحان؛ ناخدا خُشاب یا تدارکات؛ سرهنگ یا کمک؛ بنداری یا انباردار؛ کُرّانی یا نویسنده و حسابرس؛ سکان‌گیر یا راننده کشتی؛ پنجاری یا دیده‌بان؛ گونماتی یا گروه خلاصی؛ توپ‌انداز؛ و خاروه یا ملاح عادی (بندرکنگی، ۱۳۷۲: ۱۶۵-۱۶۶). بازرگانی دریایی تنها شامل حمل‌ونقل کالاهای تجاری همچون مروارید، پشم و ابریشم نبود؛ بلکه تجارت انسان در قالب برده نیز از این مسیر صورت گرفته و در سواحل عربی بازارهای برده متعددی برپا می‌شد. ناخداهای بومی نقش مهمی در شناخت اقلیم توسط بیگانگان داشتند و دانش بومی آنان راهنمای راه فعالیت‌های تاجران خارجی بود (IOR/L/PS/10/457: 302). بخش دیگری از اقتصاد محلی نیز در ارتباط با فروش محصولات خانگی و کشاورزی همچون خرما، میوه‌های خشک‌شده، و ظروف سفالی در بازارهای محلی بود. همچنین این منطقه در حصیربافی با استفاده از برگ‌های نخل خرما فعال بوده، که برای زیرانداز، سایبان، تور ماهیگیری و خانه‌سازی از آن استفاده می‌شد (IOR/V/23/32: 68). این اقتصاد سنتی، اگرچه ساده، اما در تعادل پایداری با محیط‌زیست

نظام سلطه و ژئوپلیتیک محیط زیست: ... (جمشید نوروزی و معصومه حنیفه) ۴۰۱

خلیج فارس شکل گرفته بود؛ تعادلی که با ورود نیروهای استعماری به منطقه در هر دو سوی شمالی و جنوبی آن، به چالش کشیده شد.

معماری و بناهای مسکونی این منطقه نیز تحت تأثیر بسیار محیط و شرایط جوی شکل گرفته بود. سکونتگاه‌های این منطقه، به‌ویژه در سواحل ایرانی، به دلیل آنکه ناحیه از نظر تأمین آب شرب با مشکل روبه‌رو بود، اغلب در کنار برکه‌های آب شیرین ساخته می‌شد. بادگیرها، یکی از ویژگی‌هایی است که در اکثر دهکده‌های ساحلی خلیج فارس دیده می‌شود (IOR/L/PS/20/C251: 56). با توجه به آب‌وهوای گرم منطقه، سرپناه‌های بادگیر و ایجاد شرایطی برای تحمل بهتر دما و رطوبت بالای محیط، از اهداف اصلی مردم این ناحیه در ساخت خانه بود. گیاهان و درختچه‌های این ناحیه، منبع خوبی برای تأمین مصالح ساختمانی مورد نیاز بوده و از آن‌ها برای ساخت سایبان، و دیواره‌های برخی خانه‌ها، به‌ویژه در میان قشر ضعیف، استفاده می‌شد. درخت خرما، مهم‌ترین منبع تأمین این مصالح بود. از شاخه‌های درخت برای تأمین سوخت و ساخت ابزار شکار استفاده شده، و شاخه‌های میوه آن را نیز به عنوان جارو به کار می‌بردند؛ همچنین برگ‌ها در ساخت طناب و حصیر کاربرد داشته و تنه بریده‌شده درخت نیز، در ساخت خانه مورد استفاده می‌گرفت (IOR/V/23/32: 67-68). خانه‌های موجود در خلیج فارس، بطور کلی به سه دسته خانه‌های دائمی، کلبه‌های گلی، و بارستی‌ها تقسیم می‌شد؛ سنگ‌های مرجانی، تیرک‌هایی از درخت مانگرو، حصیرهایی از نخل، و گل و چوب از مصالح اصلی در ساخت خانه‌های دائمی بود. کلبه‌های گلی نیز مانند خانه‌های دائمی با استفاده از حصیر نخل در سقف و تیرک‌های مانگرو در دیواره، به روش‌های معمول محلی ساخته می‌شد. بارستی‌ها، سازه‌های تابستانی بودند که در این فصل توسط اعراب ساخته و مورد استفاده قرار می‌گرفت؛ چراکه سازه آن، در هوای گرم، به نسبت دو نوع پیشین، هوایی بسیار مطلوب‌تر و خنک‌تر داشت. برخی بارستی‌ها، که برای استفاده اقشار ضعیف‌تر و فقیرتر بود، با استحکام بیش‌تری ساخته می‌شد تا در تمامی فصول امکان استفاده از آن باشد (IOR/L/PS/12/3554: 229).

۵. اهداف کمپانی هند شرقی و بریتانیا از نفوذ در منطقه

اهمیت سیاسی-اقتصادی شبه‌قاره هند برای بریتانیا، سبب شد تا نظر نمایندگان کمپانی و حکومت بریتانیا، به مناطق مهم استراتژیکی که در نزدیکی هند قرار داشته و شباهت‌های محیطی متعددی نیز در آن نواحی با هندوستان یافت می‌شد، جلب شود. این جلب نظر،

نمایندگان کمپانی هند شرقی، و سپس دولت بریتانیا، را به ورود و نفوذ در خلیج فارس ترغیب کرد. کمپانی در ابتدا (سده ۱۷م)، به عنوان نیروی کمکی حکومت ایران برای بیرون راندن پرتغال از منطقه وارد صحنه رقابت شدند و مقرر بود که پس از خروج آن‌ها، کمپانی در مناطق مهم اقتصادی و بنادر اصلی ایران مستقر گردد؛ اما آغاز عصر رقابت جدی بریتانیا با دیگر قدرت‌های اروپایی در خلیج فارس و دنبال کردن اهداف استعماری خود در منطقه، به سال ۱۷۹۸م. و نزدیک شدن فرانسه به مستعمرات بریتانیا بازمی‌گردد (وثوقی، ۱۳۸۴: ۲۵۴، ۳۷۷). موقعیت جغرافیایی خلیج فارس که به مثابه گذرگاهی تجاری میان منطقه، هند بریتانیا و اروپا بود، و به همین دلیل آن را به نقطه‌ای حیاتی برای کنترل تجارت دریایی و مستعمرات بریتانیا تبدیل می‌کرد. آن‌ها تمام تلاش خود را می‌کردند تا با برقراری ارتباط با شیوخ منطقه، امتیازات تجاری کسب کرده و در عوض وعده حمایت نظامی به آن‌ها دهند. بنابراین، نخستین هدف بریتانیا در زمان فعالیت کمپانی هند شرقی در سده ۱۸، تسلط بر خلیج فارس، به جهت محافظت از مستعمرات و منافع اقتصادی-سیاسی خود در هند بوده است (لاخ، ۱۳۶۹: ۱۸). همچنین، خلیج فارس دارای بنادر و جزایر گوناگونی بود که هر یک دارای موقعیت استراتژیک ویژه خود بوده و امکان تجارت در این منطقه را، با وجود حضور دیگر رقیبان، فراهم می‌نمود. در سده ۱۷م. کمپانی با تکیه بر همین ویژگی و با وجود حضور پرتغال در منطقه، توانست بطور مستقل در جاسک به فعالیت تجاری پردازد (ویلسون، ۱۳۱۰: ۱۰۵).

از اقدامات اصلی بریتانیا برای تسلط هرچه بیش‌تر در منطقه، استفاده از بومیان برای هدایت و کنترل شرایط بود. کمپانی هند شرقی در اوایل سده ۱۹م، در راستای تلاش برای تثبیت حضورش در منطقه، مهدی‌علی خان بهادر جنگ را به عنوان نماینده مقیم خود در بوشهر برگزید و دستورالعمل‌هایی به او داد (وثوقی، ۱۳۸۴: ۳۷۸). در سال‌های بعد نیز در شیراز، کرمان، و بندرعباس افراد دیگری همچون محمدعلی خان، و علی اکبر خان را به عنوان نماینده رسمی خود انتخاب نمود. یکی از زمینه‌های بسط نفوذ ماموران کمپانی هند شرقی در خلیج فارس، استفاده از شرایط نامطلوب این صاحب‌منصبان، برای همراهی بیش‌تر آن‌ها با خود بوده است. بلایای طبیعی و رخدادهای محیطی، در این زمان از علل ایجاد شرایط نامطلوب و خسارت بالا به این افراد بود. در سال ۱۸۲۴م. زلزله‌ای در شیراز رخ داد و بسیاری از متمولین بوشهر و شهرهای اطراف، که به دلیل نزدیکی شیراز به بوشهر و هم‌مرزی آن با بسیاری از مناطق خلیج فارس اموال و املاک زیادی در این شهر داشتند،

نظام سلطه و ژئوپلیتیک محیط زیست: ... (جمشید نوروزی و معصومه حنیفه) ۴۰۳

در پی این زلزله خسارت بالایی دیدند. ماموران بومی کمپانی در منطقه نیز خسارت زیادی متحمل شده و در دو زلزله پیاپی کازرون و شیراز در این سال، هم از نظر جانی و هم مالی آسیب شدیدی دیدند (IOR/R/15/1/33, F2). طبق اسناد و نامه‌نگاری‌ها در این زمان، نمایندگان کمپانی مبالغ زیادی در حدود ۳۰۰۰ روپیه بمبئی به خسارت‌دیدگان مهم بوشهر و فارس کمک کرده (IOR/R/15/1/33, f95v) و با این کار توانستند آن‌ها را بیش‌تر به سمت خود متمایل کنند. این کمک‌های کمپانی، در سال‌های بعدی یکی از دلایل افزایش نفوذ بریتانیا در منطقه بوده و آن‌ها توانستند با استفاده از شرایط بحرانی، هم‌پیمان‌های بومی برای رسیدن به مقاصد خود به دست آورند.

از نظر تجاری، در سال‌های نخست حضور در خلیج فارس، نیروهای بریتانیایی هیچ‌گونه اجازه ورودی به تجارت‌های پرسود محلی همچون صید مروارید، فروش برده، و صید انواع ماهی نداشتند و این کار مختص تجار بومی بود؛ به عنوان مثال ورود آن‌ها به محل‌های ماهیگیری ممنوع بود (IOR/L/PS/10/457: 21). بنابراین حضور نیروهای نظامی دائمی در منطقه احساس می‌شد و همین امر بریتانیا را به فکر نفوذ مستمر در خلیج فارس و ایجاد یک نمایندگی مستقر غیر بومی در شهرهای مهم، همچون بندر بوشهر و بصره، واداشت؛ چراکه تسلط نظامی، شرط نخست هدف اصلی، یعنی تسلط بر تجارت، بود. توجه و علاقه بریتانیا به نفوذ در تجارت‌های محلی، باعث ایجاد مرکزهای مطالعاتی در برخی تجارت‌خانه‌ها و نمایندگی‌های کمپانی، ورود کارگزاران بریتانیایی به منطقه و تهیه گزارش‌های مستمر گردید. این گزارش‌ها شرایط علمی، محیطی، اقلیمی، و صرفه اقتصادی تجارت در خلیج فارس را بررسی کرده و به هند مخابره می‌نمودند. با انجام اینگونه بررسی‌ها، حکومت بریتانیا توانست نقاط ضعف و بخش‌هایی که بومیان توان بهره‌وری از آن را نداشتند، یافته و به نفوذ در آن بپردازد (IOR/L/PS/10/457: 198).

متخصصین حوزه‌های مختلف دریایی و محیطی، منطقه را برای اهدافی چندگانه بررسی می‌نمودند، که توجه به محیط‌زیست، عدم تخریب محیطی، و توجه به حیات پوشش‌های گیاهی و جانوری ناحیه، در این اهداف مورد توجه قرار نمی‌گرفت و تنها سنجش صرفه اقتصادی آن توجه بریتانیایی‌ها را به خود جلب می‌کرد. بریتانیا، نه به دنبال احیای محیط‌زیست و استفاده بهینه از منابع طبیعی، که به دنبال بهره‌وری از تمامی منابع موجود، تصاحب آب‌های خلیج فارس، و انضمام آن به مسیرهای آبی تحت نظر خود بود (IOR/R/15/2/3: 4). تا پیش از نفوذ تجاری چشمگیر بریتانیا در منطقه، تجار اروپایی حضور

فعالی در زمینه صید ماهی اسفنج، بهره‌وری از منابع کروم، زغال سنگ و آهن، داشتند. بریتانیا، در راستای سیاست استعماری خود در منطقه و میل به کنترل همه‌جانبه خلیج فارس، در این زمان با سایر قدرت‌های خارجی رقابت شدیدی داشت (IOR/L/PS/10/457: 399). نمایندگان مستقر کمپانی و دولت بریتانیا در خلیج فارس، بارها در گزارش‌های خود به این نکته اشاره کردند که، نباید به سایر دولت‌ها و تجار وابسته به آن‌ها، اجازه ورود به منطقه و انجام فعالیت‌های تجاری داده شود؛ و یا اگر هم چنین اجازه‌ای صادر می‌شود باید دولت بریتانیا، به واسطه نفوذ نظامی، برای آن حد و مرزی تعیین کند تا در نهایت سود اقتصادی منابع خلیج فارس در دو سویه شمالی و جنوبی آن، به بریتانیا برسد (IOR/L/PS/10/456). در این گزارش، می‌توان میل بریتانیا در تبدیل به قدرت یگانه منطقه و از دور خارج کردن سایر رقیبان، را مشاهده نمود:

تردیدی نیست که انجام عملیات غواصی توسط هرگونه قایق خارجی، بدون حمایت کشتی‌های ما، بی‌خطر نخواهد بود. تنها ترک‌ها را می‌توان به‌عنوان یک عامل بالقوه، هرچند نه‌چندان محتمل، برای ایجاد دردسر در آینده در نظر گرفت (IOR/V/23/32: 50).

آن‌ها به دنبال ایجاد قدرتی بی‌چون‌وچرا در خلیج فارس بودند و این هدف در تمامی فعالیت‌هایشان دیده می‌شد. با توجه به آنکه در اغلب فعالیت‌های تجاری بریتانیا در منطقه، محیط‌زیست عاملی مهم و قابل توجه بود؛ پس از بررسی گزارش‌های مختلف نمایندگان مستقر این دولت و کمپانی در اقامتگاه‌های خلیج فارس، می‌توان چنین ادعا نمود که محیط‌زیست، تا زمانی که برای بریتانیا صرفه اقتصادی داشت، مورد توجه آن‌ها قرار می‌گرفت. اما به هنگامی که سود اقتصادی و کاربرد تجاری منابع طبیعی و محیطی کاهش می‌یافت، بی‌توجهی این دولت نیز آغاز می‌شد. بریتانیا، نه‌تنها به دنبال بهره‌کشی بی‌رویه از منابع طبیعی بود، بلکه با نفوذ نظامی و در دست گرفتن امنیت راه‌های زمینی و دریایی، به دنبال آن بود تا از عبور و مرور سایر کشتی‌ها و کاروان‌های تجاری نیز سهمی به‌دست آورده و از حق گمرک، مالیات، و حق تأمین امنیت نیز مبالغی کسب کند. در جدول ۵ با مقایسه کمیت کشتی‌های مستقر در خلیج فارس در بازه سه‌ساله، به توسعه نفوذ بریتانیا در منطقه و رقابت جدی آن با کشتی‌های بومی، اشاره است (جدول ۵).

نظام سلطه و ژئوپلیتیک محیط زیست: ... (جمشید نوروزی و معصومه حنیفه) ۴۰۵

جدول ۵. کشتی‌های ورودی و خروجی از بنادر خلیج فارس در سال‌های ۱۸۹۷-۱۸۹۹م.

مالکیت	۱۸۹۷م.	۱۸۹۸م.	۱۸۹۹م.
ایران	ورودی: ۱۰۴۷ خروجی: ۹۲۴	ورودی: ۱۰۴۱ خروجی: ۹۴۹	ورودی: ۱۱۷۳ خروجی: ۱۰۵۸
عرب	ورودی: ۷۰۱ خروجی: ۵۱۵	ورودی: ۷۱۵ خروجی: ۵۵۴	ورودی: ۷۵۸ خروجی: ۶۰۳
ترک	ورودی: ۳۹۸ خروجی: ۳۸۵	ورودی: ۴۰۸ خروجی: ۴۲۲	ورودی: ۴۳۵ خروجی: ۴۳۴
مسقط	ورودی: ۳۶۲ خروجی: ۳۴۷	ورودی: ۳۴۸ خروجی: ۳۲۲	ورودی: ۳۶۵ خروجی: ۳۳۸
بریتانیا	ورودی: ۵۳۴ خروجی: ۴۹۹	ورودی: ۵۴۵ خروجی: ۴۷۱	ورودی: ۵۸۲ خروجی: ۵۳۳
اروپا (نوو، آتریش، فرانسه)	ورودی: ۲۱ خروجی: ۱۹	ورودی: ۱۶ خروجی: ۱۳	ورودی: ۱۹ خروجی: ۱۵

(براساس: IOR/V/23/77: 129)

۶. تجارت‌های کلیدی و پیامدهای زیست‌محیطی آن

۱.۶ تجارت برده

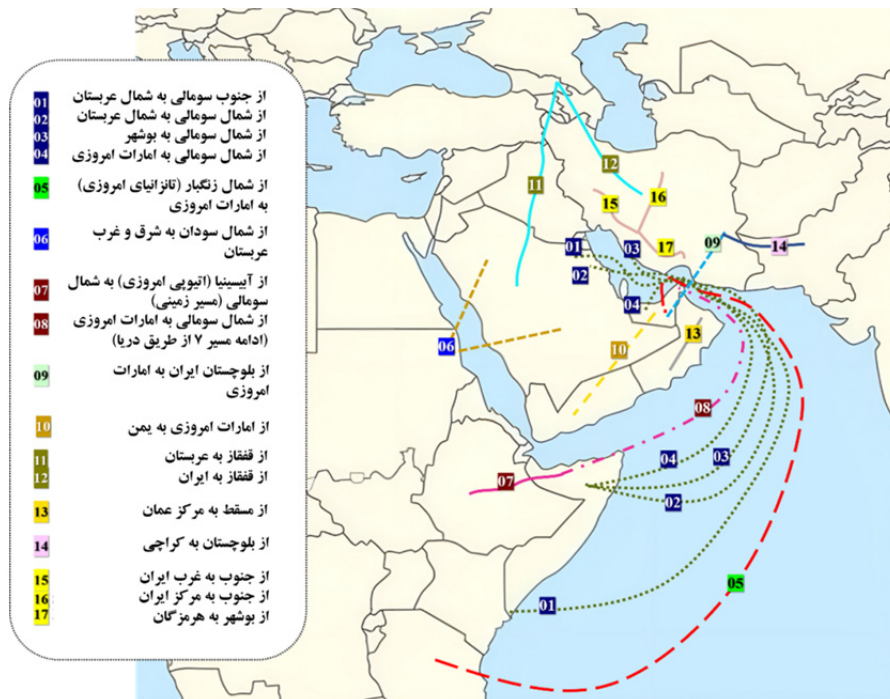
یکی از حوزه‌های اقتصادی مهم در خلیج فارس که بر شرایط زندگی، اجتماع و محیط‌زیست منطقه تأثیر داشت، تجارت برده است. تجارت برده، شامل انتقال اتباع آفریقایی، بلوچ، و قفقازی به خلیج فارس و استفاده از آنها به عنوان نیروی کار، نیروی نظامی، کالای فروشی، ازدواج، و کاربردهای دیگر در نظام ارباب-رعیتی می‌گردید. علاوه بر اسیران و بردگانی که از مناطق یادشده به بازارهای برده‌فروشی وارد می‌شدند، بخشی از برده‌ها نیز از مردم بومی خلیج فارس بوده که تحت تأثیر شرایط اقلیمی، قحطی و فقر موجود، مجبور به فروش خود و یا فرزندان بودند (IOR/L/PS/10/675: 286). خشکسالی و کاهش باران (IOR/L/PS/12/4091: 271)، و پوشش جانوری و گیاهی نامناسب در برخی نواحی به ویژه در جزایر اطراف مسقط و مکران، موجب قحطی و کمبود محصولات شده و مردم را در شرایط فقر، ضعف و ناتوانی وارد می‌نمود (IOR/R/15/6/313: 143-145). تشدید فقر مردم، آنها را وادار به فروش فرزندان خود، دزدی کودکان و فروش آنها، و همچنین فروش خود، برای تأمین نیازهای اولیه زندگی می‌کرد (IOR/L/PS/20/C246: 116).

برده‌های آفریقایی بیش‌تر از مناطقی چون سومالی، حبشه (اتیوپی امروزی)، سودان، و زنگبار (تانزانایای امروزی) آورده شده، و به‌عنوان غلام سیاهی و زنگی در خلیج فارس به فروش می‌رسیدند (IOR/R/15/732: 680, 689؛ ریکس و کلی، ۱۳۸۰: ۲۲). این برده‌ها نیز به علت شرایط بد اقلیمی و قحطی‌های طولانی در محل زندگی خود، و همچنین هجوم قبایل دیگر، به اسارت درآمده و برای فروش به بازارهایی در مناطق مختلف خلیج فارس مانند عربستان، مسقط، بصره، نجد، رأس‌الحد، بندرعباس، بوشهر، و بندر لنگه انتقال داده می‌شدند (IOR/R/15/2/603: 158؛ IOR/R/15/732: 684, 689؛ IOR/R/15/1/732: 689). تجارت برده (در نیمه سده ۱۸ و ۱۹م.)، یکی از سودمندترین تجارت‌های خلیج فارس در سال‌های حضور کمپانی هند شرقی بریتانیا در منطقه بوده و گزارش‌های گوناگونی از سوی نمایندگان کمپانی پیرامون این تجارت ثبت شده است. بندرعباس، بصره، بحرین، بندر لنگه و جزیره خارک از نواحی مهمی است که در این دوره برده‌های آفریقایی در آن مشغول به کار بودند (ریکس و کلی، ۱۳۸۰: ۲۳-۲۴). تا سال‌های پایانی حضور کمپانی در خلیج فارس (دهه ۱۸۵۰م.) برده‌های زیادی از مسیرهای گوناگون به بندرها و شهرهای منطقه وارد می‌شدند. بر اساس گزارشی از سال ۱۸۵۲م، در ماه جولای این سال ۱۵ کشتی حامل برده به رأس‌النخیمه و بندر لنگه وارد شده در مجموع بیش از ۵۰۰ برده به منطقه انتقال دادند (IOR/L/PS/20/C246: 98؛ جدول ۶).

جدول ۶. ورودی برده در خلیج فارس به سال ۱۸۵۲م. در بندر لنگه و رأس‌النخیمه

توضیحات	تعداد برده	کشتی	مسیر
لنج‌های خلیج فارس انواع متعددی دارد که از گذشته تا کنون، با توجه به اندازه و کاربرد آن به نام‌های مختلف شناخته می‌شوند. انواع لنج‌ها یادشده در این جدول:	در مجموع ۴۳۵ نفر [هر کشتی شامل: ۱. ۶۰ نفر، ۲. ۶۰ نفر، ۳. ۵۰ نفر، ۴. ۴۰ نفر، ۵. ۸۰ نفر، ۶. ۷۰ نفر، ۷. ۶۰ نفر، ۸. ۱۵ نفر]	۸ کشتی [اسامی و انواع آن: ۱. بَغْلَه بن شویت؛ ۲. بَغْلَه حَسَن بن رَمَه؛ ۳. غَنَجَه سلطان بن صغوره؛ ۴. بِنیل سلطان بن صغوره؛ ۵. بَغْلَه ابن غازی؛ ۶. بَغْلَه ابن سیابو؛ ۷. کشتی عبدالله ابن حسین؛ ۸. بَگاره یدید]	از زنگبار به رأس‌النخیمه
۱. بَغْلَه (لنج بزرگ بادبانی با کاربری باربری با ظرفیت بالا) ۲. غَنَجَه (لنج بزرگ بادبانی با کاربری باربری و شباهت بسیار به بَغْلَه) ۳. بِنیل (برای ماهیگیری) ۴. بَگاره (برای ماهیگیری)	تعداد دقیق برده در کشتی ثبت نشده است.	۴ کشتی [اسامی و انواع آن: ۱. بَغْلَه محمد خمیس؛ ۲. بَغْلَه مُشار بن محمد؛ ۳. بَغْلَه عبدالله مهدی؛ ۴. بَغْلَه اولاد ملا حسین]	از بربو به بندر لنگه
	تعداد دقیق برده در کشتی ثبت نشده است.	۳ کشتی [اسامی و انواع آن: ۱. بَغْلَه محمد خمیس؛ ۲. بَغْلَه رجب الصوری؛ ۳. بَغْلَه حاجی محمد صالح]	از زنگبار به بندر لنگه

(بر اساس: IOR/L/PS/20/C246: 98)

تصویر ۷. مسیر تجارت و قاچاق برده

(بر اساس گزارش‌های کمپانی هند شرقی بریتانیا در سده ۱۹)

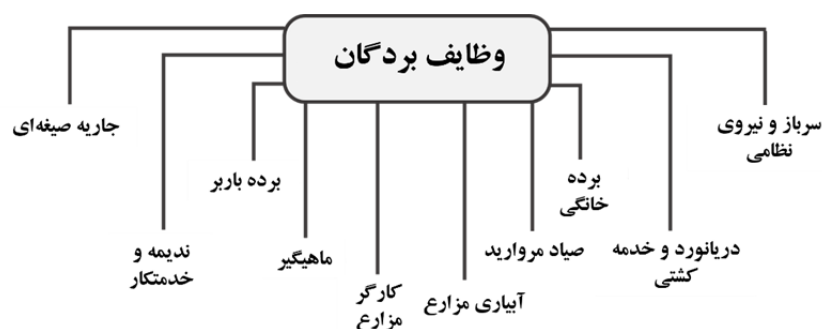
مسیرهای آبی تجارت برده در خلیج فارس، از اواخر سده ۱۸ تا نیمه سده ۲۰م. تقریباً یکسان بوده است. کشتی‌های تاجران برده از سواحل خلیج فارس، همچون رأس الخیمه، رأس مسندم، و بندر لنگه، برای انتقال برده‌های آفریقایی به منطقه، حرکت کرده و مسیر خود را تا شرق آفریقا ادامه می‌دادند(نک: جدول ۶ و تصویر ۷). صور و مسقط از مناطق اصلی در پراکندگی بردگان بوده و سالانه تعداد زیادی از برده از این نواحی به شهرهای جنوبی ایران، عربستان و عثمانی انتقال داده می‌شدند(ریکس و کلی، ۱۳۸۰: ۲۱). آن‌ها در سه بازه زمانی کلی، که از آن با عنوان فصل برده یاد می‌شود، از طریق مسیر خلیج فارس، خلیج عمان، و دریای سرخ به بازارهای هدف در منطقه وارد می‌شدند(IOR/R/15/732: 689). دریانوردان خلیج فارس چند بازه طوفانی شدید را پشت‌سر می‌گذاشتند. ابن ماجد، یکی از خطرناک‌ترین طوفان‌ها را، طوفانی معرفی کرده که در حدود ۴۰ روز پس از نوروز رخ می‌داد؛ نشانه‌های این طوفان، رعد و برق شدید، گرداب، داغ شدن آب، پرواز مرغان

دریایی، و حرکات نامنظم دریا و گیاهان دریایی بود(بندر کنگی، ۱۳۷۲: ۳۸۸). همچنین طوفان‌های اطراف هرمز و قلهات هم از روز ۱۷۰ پس از نوروز آغاز و در حدود روز ۲۰۰، برای مدت کوتاهی دریا ساکن شده؛ و بار دیگر متلاطم گردیده، و خلیج برای دریانوردی نامناسب شناخته می‌شود و در روزهای پایانی سال نیز مدت کوتاه یک‌ماهه برای دریانوردی مناسب است(همان: ۴۲۹-۴۳۰). با توجه به این داده‌ها، فصول تجارت برده در این ناحیه، منطبق با اقلیم خلیج فارس بود. نخستین دوره آن از تاریخ ۳ مارس تا ۶ جون به مدت ۳ ماه ادامه داشت و برده‌های منطقه زنگبار از طریق سواحل، وارد خلیج فارس می‌شدند؛ دومین دوره، از ۷ جولای تا ۱۱ نوامبر برای ۴ ماه برقرار بوده؛ و فصل سوم نیز از ۸ آگوست تا ۱۰ اکتبر و برای ۲ ماه جریان داشت که در این دو فصل، برده‌ها از مسیر دریای سرخ وارد عربستان و سپس بازارهای برده منطقه می‌گردیدند(IOR/R/15/6/4: 204). بر این اساس، کشتی‌های برده دقیقاً در زمانی که طوفان آرام شده و دریا ساکن می‌گشت، به بنادر مختلف منطقه وارد می‌شدند. این کشتی‌ها، همچنین، از نظر ساختار و اندازه نیز متفاوت بودند. برخی از آن‌ها در اندازه کوچک و برخی بزرگ‌تر ساخته می‌شد و برده‌ها با تراکم بالا و شرایط بد، از طریق آن‌ها به منطقه انتقال می‌یافتند. شرایط بد انتقال برده‌ها، گاه باعث مرگ بسیاری از آنان در مسیر می‌شد؛ اما آمار مرگ‌ومیر برای تجار برده، به دلیل سود و صرفه اقتصادی بالا و قیمت زیادی که این برده‌ها در بازارهای محلی به ویژه بازارهای مسقط داشتند، اهمیت چندانی نداشت.

زندگی این برده‌ها نیز با توجه به شرایط محیطی خلیج فارس دستخوش تغییرات می‌گردید. در سده‌های ۱۸ و ۱۹م. جنوب ایران و سواحل خلیج فارس با کمبود نیروی کار روبه‌رو گردید(ریکس و کلی، ۱۳۸۰: ۱۴). در این شرایط، ورود برده‌ها یکی از راه‌حل‌های اصلی در رفع این نیاز بوده که در نتیجه آن، تولیدات خلیج فارس نیز افزایش می‌یافت؛ همچنین به دلیل به‌کارگیری بردگان، هزینه تولید نیز کاهش یافته و برای اربابان به صرفه بود. یکی از مهم‌ترین حوزه‌هایی که برده‌های وارد شده به خلیج فارس در آن مشغول به کار می‌گردیدند، فعالیت در صید مروارید و جابجایی آن بود. طبق گزارش‌های بریتانیا، بیش از ۱/۴ برده‌های مرد در منطقه، در صید مروارید به کار گرفته می‌شدند(IOR/L/PS/12/4091: 365). غلامان و برده‌های نوبه و زنگبار که توسط اربابان عرب خریداری شده بودند، و همچنین اتباع آفریقایی که به‌عنوان سیاهی در ایران شناخته می‌شدند، از غواصان اصلی مروارید در سده‌های ۱۸ تا نیمه ۲۰م. بودند(تجلی‌پور، ۱۳۶۲: ۹۷؛ اطلاعات بیش‌تر از

نظام سلطه و ژئوپلیتیک محیط زیست: ... (جمشید نوروزی و معصومه حنیفه) ۴۰۹

مشاغل در تصویر ۸). با توجه به فصلی بودن این شغل، این برده‌ها که با عنوان «خادم» شناخته می‌شدند، فقط در فصل گرما که فصل صید مروارید بود، در ازای کار، لباس و غذا و گاه مبالغی دریافت می‌کردند؛ اما در فصل سرما که صرفه‌ای نداشتند، از غذا و لباس محروم بودند (IOR/R/15/1/226: 264). ناگفته نماند که، همین عدم ثبات در زندگی باعث ایجاد میل به آزادی در این بردگان می‌شد.

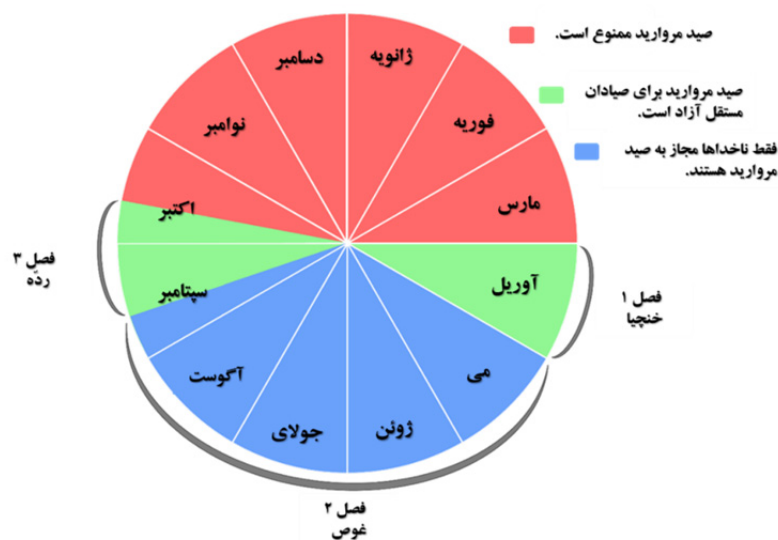
تصویر ۸. وظایف و مشاغل برده‌های آفریقایی و بلوچ در خلیج فارس
(بر اساس: ریکس و کلی، ۱۳۸۰: ۱۴-۲۷)

۲.۶ تجارت مروارید

صید و اکتشاف در دریا، از دیگر بخش‌های مهم تجارت دریایی خلیج فارس بوده، که موجب جلب توجه استعمارگران خارجی به این منطقه گردید. در این میان، صید مروارید، در گزارش‌های موجود بازتاب بیش‌تری داشته است. این تجارت در ابتدا، با تکیه بر توان محلی آغاز شده و بومیان خلیج فارس، با استفاده از تجهیزات ابتدایی و دانش سنتی خود از دریا، به آن می‌پرداختند. ارزشمندی مروارید خلیج فارس و تنوع کیفیتی آن، سبب توجه تجار خارجی، در بازه‌های زمانی مختلف، و نفوذ تاجران کشورهای اروپایی در این تجارت گردید. تا دهه ۱۸۵۰م. کمپانی هند شرقی هیچ حق قانونی برای ورود به بخش صید مروارید نداشت، و ورود آن‌ها به محل‌های تجمع مروارید طبیعی در خلیج فارس ممنوع بود (IOR/L/PS/10/457: 21). صید و تجارت مروارید در این زمان، دو حوزه متفاوت بوده و بومیان، اجازه ورود خارجی‌ها به حوزه صید مروارید را صادر نمی‌کردند؛ تاجران آلمانی، فرانسوی، ترک، و بریتانیایی، فقط اجازه خرید و فروش آن را داشتند، و این قائده، در هر دو بخش شمالی و جنوبی خلیج فارس برقرار بوده است (همان). کشف منابع متعدد در

منطقه و همچنین حضور بیش از اندازه تاجران خارجی در خلیج فارس، سبب آن شد تا نمایندگان کمپانی و سپس حکومت بریتانیا احساس نیاز بیش‌تری به نفوذ و تسلط بر منطقه داشته باشند؛ به همین دلیل تمام تلاش خود را نمودند تا با استفاده از نیروی نظامی و کسب امتیازهای تجاری متعدد، میزان تسلط خود بر خلیج فارس را افزایش دهد.

با توجه به فراوانی ذخایر و بازه زمانی تولید مرواریدها و مدت زمان بازیابی صدف‌های مرواریدی، از نیمه سده ۱۸ تا ۲۰م، سه فصل اصلی برای صید مروارید در خلیج فارس ثبت شده است، که بومیان برای هر یک، نامی مشخص تعیین کرده‌اند. فصل اول با نام «خنچیا» به مدت ۲۵ تا ۳۰ روز ادامه داشته و زمان آن را از اول تا سیم آوریل گزارش نموده‌اند؛ فصل دوم به نام «غوص» طولانی‌ترین بوده و در طول ماه‌های می، جون، جولای، آگوست، و دهه نخست سپتامبر ادامه داشت؛ سومین فصل با عنوان «رذّه» در حدود ۲۵ روز تا کمی بیش‌تر متغیر بوده، و با توجه به شرایط آب‌وهوایی، صیادان تا دهه نخست ماه اکتبر به صید مروارید می‌پرداختند (IOR/L/PS/20/C251: 59). ناگفته نماند که در ماه غوص، تمام صیادان فقط اجازه صید مروارید برای ناخداهای بزرگ را داشتند؛ اما در رذّه و خنچیا، می‌توانستند بطور مستقل به صید مروارید بپردازند (همان؛ نک: تصویر ۹).

تصویر ۹. فصول صید مروارید در خلیج فارس

(بر اساس: IOR/L/PS/20/C251: 59)

نظام سلطه و ژئوپلیتیک محیط زیست: ... (جمشید نوروزی و معصومه حنیفه) ۴۱۱

علاوه بر فصول یادشده (تصویر ۹) سه فصل دیگر نیز در غرب خلیج فارس شناخته می‌شد که به ترتیب «غُسول بارد»، «غُسول کبیر»، و «مُجَنَّهُ» نام داشت. فصل نخست، در بهار (حدود ۱۵ آوریل) آغاز شده و به مدت ۴۰ روز ادامه داشت؛ در این فصل غواصان هر یک ساعت در میان به روی آب آمده تا از سرمای آب در امان بمانند. دومین بازه، از زمان پایان بادهای گرم شمال در ماه جون آغاز شده و تا انتهای ماه سپتامبر و در دمای بالای هوا ادامه می‌یافت. سومین فصل نیز، مربوط به صید در آب‌های سرد بود که زمان مشخصی نداشت و صید از روی قایق انجام می‌شد؛ این فصل سود کم‌تر و محصول اندکی در بر داشت (IOR/V/23/32: 56).

صید مروارید خلیج فارس در سده‌های ۱۸-۲۰م، بر پایه ترکیبی از دانش بومی و مطالعات میدانی نمایندگان مستقر کمپانی و بریتانیا در منطقه استوار بود. تا پیش از ورود و جلب توجه تجار خارجی به صید مروارید، این کار به وسیله ابزار ساده محلی و در قسمت‌های کم عمق آب انجام می‌گرفت؛ چراکه بومیان دارای تجهیزات کافی برای رسیدن به ذخایر مرواریدی در اعماق آب را نداشته و تا محدوده ۳ مایل (نزدیک به ۴٫۸ کیلومتر) به غواصی می‌پرداختند. طبق گزارش‌های کارگزاران بریتانیا در بحرین به سال ۱۹۰۴م، ذخایر مروارید منطقه به سه محدوده دریایی تقسیم می‌شدند: الف) بسترهای مرواریدی که در محدوده ۳ مایلی خشکی قرار دارد؛ ب) بسترهایی که از درون محدوده ۳ مایلی به طول چندین مایل خارج از محدوده امتداد می‌یابد؛ ج) بسترهایی که بطور کامل خارج از محدوده است (IOR/L/PS/10/457: 198). پیش از این سال نیز، ذخایر به هم‌گونه بوده و تغییر چندانی نداشت؛ چراکه سرعت پیشرفت صید و تجارت مروارید تا سال‌های طولانی زیاد نبود.

ذخایر مروارید در خلیج فارس، برخلاف بسیاری از آب‌های منطقه و نواحی اطراف (تا محدوده اقیانوس هند) سالانه و منظم بوده است؛ اگرچه، میزان آن متغیر می‌شد، اما در هیچ سالی صدف‌های مرواریدی در خلیج فارس غایب نبودند (IOR/L/PS/10/457: 234). بنابراین مواد کافی برای پرورش و بهبود وضعیت مروارید در این ناحیه همیشه در دسترس بوده است. با وجود آنکه، خلیج فارس دارای ذخایر طبیعی مروارید بود، اما صیادان بومی برای افزایش محصول در فصول «صید ممنوع» به وسیله قایق‌های کوچک، خود را به محل تجمع صدف‌های مرواریدی و ماهی‌های با ارزش رسانده، و به تغذیه آن‌ها اقدام می‌کردند؛ این عمل که در فصول سرد انجام می‌گرفت، سبب افزایش رشد صدف‌ها و تولید بیش‌تر

مروارید مرغوب شده و در فصل گرما و در زمان‌های مشخص، صید باکیفیت‌تری ممکن می‌گردید (IOR/L/PS/10/457: 127).

کارگزاران کمپانی، پیش از خلیج فارس، به مطالعه بر روی اقیانوس هند و آب‌های اطراف سریلانکا پرداخته و شرایط مناسب و نامناسب فیزیولوژیکی و بیولوژیکی رشد و پرورش صدف مرواریدی را مورد بررسی قرار داده بودند. با ورود به خلیج فارس، تمام تحقیقات اولیه در این منطقه نیز انجام گرفت و برای کسب نتیجه بهتر، نتایج آن را با نتایج تحقیقات پیشین مقایسه می‌نمودند. بر اساس گزارش‌هایی، که پایه آن مطالعات کمپانی هند شرقی بود، در سال‌های ۱۸۷۷-۱۸۷۸م، سه گونه صدف مرواریدزا در خلیج فارس مشاهده می‌شد که هر کدام از نظر کیفیت با دیگری متفاوت بود. «المحار» با کیفیت‌ترین صدف مرواریدزا بوده و در اعماق دریا یافت می‌شد؛ پس از آن «السُدیفی» است که پوسته ضخیم‌تری داشت و مروارید آن نیز سفید و سنگین نبود، اما پس از صید و نگهداری به کیفیت بهتری می‌رسید؛ و آخرین گونه نیز «ضِنی» نام داشت که از همه سبک‌تر بوده و با تغییر رنگ فاسد می‌شد؛ رخدادی که مروارید المحار از آن در امان بود (IOR/V/23/32: 59).

نخستین اطلاعات تجار و کارگزاران بریتانیایی از محیط‌زیست و چرخه زندگی صدف مرواریدزا، محدود به دانش محلی بوده و داده کامل و دقیقی از آن در دسترس نبود (IOR/L/PS/10/457: 126). بنابراین و با توجه به نکات اساسی از اطلاعات علمی درباره گونه‌های مختلف مروارید خلیج فارس، و شرایط ویژه و عمومی زیست محیطی این گونه‌ها، آن‌ها به مطالعه بسترهای دریایی منطقه پرداختند. از شرایط مهمی که پیش از ورود به تجارت مروارید، مورد بررسی قرار گرفت، می‌توان به کنترل عوامل جانبی خطرناک در چرخه زیستی صدف مرواریدی، اقلیم و دمای آب مورد نیاز برای رشد صدف‌ها، توجه به محل زندگی ماهی‌های صدف‌خوار و انگلی، که غالباً در منطقه ذخایر مروارید حضور داشتند، و نیز کنترل سواحل مختلف برای دستیابی به محل مناسب جهت پرورش صدف‌های جوان و افزایش میزان تولید، اشاره نمود (IOR/L/PS/10/457: 127, 129). با توجه به شرایطی که باید در کشف محل تجمع صدف‌ها مورد نظر قرار می‌گرفت، چند نقطه از سواحل و آب‌های شمالی و جنوبی خلیج فارس، بیش از سایرین مورد توجه بود و در سده‌های ۱۸ تا ۲۰م. محل اصلی حضور صیادان و تجار مروارید را تشکیل می‌داد. از جمله این نواحی باید از جزیره کیش، لاوان، قشم، بندر بوشهر، و بندر لنگه در شمال خلیج فارس، و رأس‌الحد، رأس‌الخیمه، رأس مسندم، بحرین، ام‌القیونین، عجمان، شارجه، دبئی،

نظام سلطه و ژئوپلیتیک محیط زیست: ... (جمشید نوروزی و معصومه حنیفه) ۴۱۳

ابوظبی، و قطر در بخش جنوبی، و کویت در قسمت غربی، یاد کرد (تصویر ۱۰؛
(IOR/V/23/32: 59; IOR/L/PS/10/457: 32, 86, 194).

تصویر ۱۰. محل مهم ترین ذخایر مروارید در خلیج فارس

(بر اساس: IOR/L/PS/10/457: 32, 86, 194; IOR/V/23/32: 59)^۳

علاوه بر سنجش شرایط اقلیمی و محیطی برای کشف بسترهای مروارید خلیج فارس، توجه به شیوه حمل و نقل صدف های مروارید از جهت مصارف اقتصادی و خروج آن از خلیج فارس به بازارهای هدف نیز از اهمیتی کلیدی برخوردار بوده و بریتانیایی ها به آن دقت می نمودند. توجه ویژه ای به کشتی های باری حامل صدف های مرواریدی و ایجاد شرایط مناسب ادامه حیات صدف ها بر روی کشتی و در طول مدت انتقال، از شرایط ویژه و اصلی آن است. در چنین شرایطی، برای تنظیم دمای محل نگهداری صدف ها در کشتی با دمای متناسب در عمق دریا از ترمومتر، و برای تنظیم نیروی جاذبه دریا به روی کشتی نیز از هیدرومتر استفاده می شد (IOR/L/PS/10/457: 129).

۷. پیامدهای زیست‌محیطی حضور تجاری کمپانی و حکومت بریتانیا در خلیج فارس

حضور بریتانیایی‌ها در خلیج فارس، از آغاز فعالیت کمپانی تا حضور حکومت بریتانیا، علاوه بر شرکت آن‌ها در تجارت و تلاش برای نفوذ سیاسی-نظامی در منطقه، پیامدهای مثبت و منفی اجتماعی و محیطی را نیز در پی داشت که نشان‌دهنده تأثیرگذاری بریتانیایی‌ها در پیدایش بسیاری از مشکلات خلیج فارس و برهم خوردن وضعیت زیست‌محیطی این منطقه در برخی حوزه‌ها بوده است. اگرچه این حضور، پیامدهای مثبتی نیز در بر داشت؛ اما نمی‌توان از این نکته چشم‌پوشی کرد که این پیامدهای مثبت به علت توجه آن‌ها به محیط و مردم منطقه نبوده و تنها، نتایجی است که به دنبال اقدامات متعدد بریتانیایی‌ها در تأمین نیازهای اولیه نیروهای خود در مدت زمان اقامت در خلیج فارس، مشاهده می‌شد. از نمونه پیامدهای مثبت می‌توان به افزایش اشتغال و فعالیت مفید در زمینه‌های کشتیرانی، صیادی، خدمات پزشکی، زراعت، و کارگری اشاره نموده که به واسطه آن در برخی مناطق پر تردد و با موقعیت جغرافیایی-محیطی بهتر، فضا برای درآمدزایی بومیان ایجاد شده و وضعیت اشتغال آن‌ها تا حدودی بهبود می‌یافت. تا پایان حضور کمپانی در منطقه و مدتی پس از آن تا دهه ۱۸۷۰م، حداقل ۳۵۰۰۰ سرپرست خانوار در حوزه صید ماهی مشغول به کار بودند و این اشتغال سبب آن می‌شد تا بسیاری از مردان تنگ‌دستی که از روی فقر و بی‌پولی به دزدی دریایی می‌پرداختند، به کار سالم وارد شوند (IOR/V/23/32: 50)؛ هرچند که این مقدار همچنان کم بود، اما توانست قسمتی از بومیان را از مشکلات رهایی بخشد. زراعت و کار در زمین‌های کشاورزی و تولید خرما نیز از دیگر فعالیت‌هایی است که با رشد تجارت مواد خوراکی، افزایش یافته و موجب اشتغال‌زایی بیش‌تر در این زمینه گردید. تولیداتی همچون مروارید، پارچه، پنبه و پشم و ابریشم خام، و محصولات خوراکی مانند میوه و سبزیجات خشک، برنج و غلات گوناگون، و ماهی نمک‌سود از نمونه محصولات است که در سده‌های ۱۸-۲۰م بیش‌ترین حجم صادرات خلیج فارس را به خود اختصاص داده بودند (IOR/V/23/77).

دیگر تأثیر و پیامد مثبت حضور بریتانیایی‌ها در منطقه را می‌توان در ورود نیروی متخصص و ایجاد بسترهای نوین در فعالیت‌های سنتی گذشته جستجو نمود. به عنوان مثال در حوزه ماهیگیری و صیادی، بومیان تا پیش از ورود کمپانی، از تجهیزات کافی برای نفوذ به اعماق دریا برخوردار نبودند؛ بنابراین توان بهره‌وری کامل از منابع دریایی را نداشتند.

نظام سلطه و ژئوپلیتیک محیط زیست: ... (جمشید نوروزی و معصومه حنیفه) ۴۱۵

پس از استقرار کمپانی در منطقه، تجهیزات متعددی به سواحل محل نفوذ خود وارد کردند که اگرچه دلیل اصلی آن منافع کمپانی بود، اما توانست ظرفیت فعالیت بومیان را نیز افزایش دهد (IOR/L/PS/10/457: 198). این رویکرد را می‌توان در حوزه خدمات پزشکی نیز مشاهده نمود، که در زمان حضور نمایندگان دولت بریتانیا پیشرفت قابل توجهی داشت. در سال‌های ۱۸۹۹-۱۹۰۰م بوشهر، مسقط، بصره، عربستان، جنوب عمان و بخش‌های دیگر خلیج فارس، درگیر شیوع بیماری طاعون و وبا شده و آمار مرگ‌ومیر این نواحی روزبه‌روز افزایش می‌یافت (IOR/V/23/77: 10). در کنار شیوع این بیماری‌ها، که تعداد زیادی از بومیان و مهاجران منطقه را به خود درگیر کرد، گرمای هوا و دما و رطوبت بالای آن نیز موجب افزایش بیماری در میان اروپاییان حاضر در خلیج فارس شده و بحران سلامتی ایجاد نمود. ورود پزشکان متخصص بریتانیایی که سابقه رویارویی با چنین بیماری‌های واگیرداری را داشته و همچنین به علم روز مسلط بودند، توانست وضعیت را کنترل نموده و آمار منفی را کاهش دهد. از نمونه خدمات پزشکی که در این زمان به وسیله متخصصان بریتانیایی در میزخانه‌های منطقه انجام می‌گرفت، می‌توان به درمان آبسه، خارج‌سازی اجسام خارجی از بدن، جراحی‌های پوستی، صورت، بینی و دهان، چشم، گوش و حلق و مری، جراحی‌های شکمی و اندام‌های حساس اشاره نمود (IOR/V/23/77: 46).

با وجود برخی تأثیرات، اما پیامدهای منفی حضور کمپانی و بریتانیا در خلیج فارس بیش از پیامدهای مثبت آن بود. یکی از مهم‌ترین آن‌ها، که در پی بهره‌کشی بی‌رویه از منابع بروز می‌نمود، تخریب محیط‌زیست و عدم توجه به ذخایر و منابع دریایی بوده که موجب کاهش میزان آن، و همچنین کاهش کیفیت و تولیدات دریایی می‌گردید. بهره‌کشی بی‌رویه نه‌تنها در تجارت اقلام اولیه، بلکه در تجارت کالاهایی همچون مروارید، رنگ‌های طبیعی تولیدشده از گیاهان بومی، و جواهرات و کالاهای قیمتی نیز قابل مشاهده است. نمونه این استثمار را می‌توان در صید مروارید ملاحظه کرد. براساس گزارش‌های رسمی تا پیش از دهه ۱۸۷۰م. و قبل از ورود حکومت هند بریتانیا به تجارت مروارید، محصول خلیج فارس از تمام دریاهای اطراف با کیفیت‌تر و از نظر کمی نیز در وضعیت مطلوب‌تری قرار داشت (IOR/L/PS/10/457: 234)؛ کمپانی در این زمان بیش‌تر در حوزه تجارت فعال بوده و هنوز اجازه دخالت در صید مروارید را به‌دست نیاورده بود. اما با گذشت زمان، شاهد تغییر قابل توجه در این امر هستیم؛ به عنوان مثال در سال ۱۹۱۰م، که مصادف با حضور جدی و صید بی‌رویه تجار بریتانیایی می‌شود، گزارش‌ها حاکی از آن است که غواص‌ها محصول این

سال را به طور کلی ۴۰٪ میانگین هشت سال اخیر برآورد کرده و به واسطه عوامل متعدد از جمله صید بی رویه، شاهد کاهش چشمگیری در کیفیت و کمیت مرواریدهای خلیج فارس بودند (IOR/L/PS/10/457: 302). چنین گزارش‌هایی، عدم توجه بریتانیا به محیط و صرفاً توجه به بهره اقتصادی را نشان می‌دهد، که نمونه‌های آن را در تولید بی‌رویه رنگ‌های طبیعی و کاهش میزان گیاهان منطقه، در استخراج سنگ‌ها و منابع قیمتی و خروج آن از خلیج فارس بدون اینکه بومیان سودی از منابع خود ببرند، و همچنین در صادرات اقلام خوراکی درحالی‌که در نواحی بسیاری، مردم برای جلوگیری از گرسنگی و فقر شدید مجبور به فروش خود و فرزندان می‌شدند، می‌توان مشاهده نمود. این فعالیت‌ها نه تنها باعث نابودی اکوسیستم دریایی شده و تعادل چرخه طبیعی حیات آن را برهم می‌زد، بلکه موجب تضعیف کیفیت زندگی بومیان منطقه نیز می‌گردید و منابع مهم حیاتی آن‌ها را تهدید می‌کرد. کاهش ظرفیت تولیدی محصولات دریایی، ارتباط مستقیم با فعالیت ناخداها و صیادان داشت و معیشت آنان را تحت فشار قرار می‌داد (IOR/L/PS/10/457: 302).

دیگر تأثیر منفی که تجارت اروپاییان بر محیط و مردم خلیج فارس داشت، ایجاد بوی نامطبوع در برخی سواحل و اختلال در زندگی ساکنین آن بوده که پیرو خالی کردن صیدهای اسفنج و انتشار بوی بد ناشی از آن در فضا، ایجاد می‌گردید (IOR/L/PS/10/456: 44-45). اگرچه، صیادان به این منظور از سواحل با جمعیت کم استفاده می‌کردند، اما همین امر موجب ایجاد شرایط آزاردهنده برای اندک ساکنین شده و زندگی عادی آن‌ها را دچار مشکلاتی می‌نمود.

مهم‌ترین هدف بریتانیایی‌ها از نفوذ در حوزه تجارت خلیج فارس، استفاده از این بستر برای کنترل نظامی و سیاسی منطقه بود که بارها در گزارش‌ها مورد اشاره قرار گرفته و سر جان ملکم نیز در نامه‌ای به هانری دندانس، رئیس سازمان نظارت بر امور کمپانی هند شرقی، در ۱۸۰۰م به آن اشاره نمود (IOR/R/15/2/3: 4, IOR/L/PS/10/457: 78, 90, 127, 152; IOR/R/15/2/3: 4). بریتانیا برای کنترل آب‌های اقیانوس هند، دست به ایجاد سازمانی به نام «سرزمین‌های بریتانیایی اقیانوس هند» نمود که اداره آن بر عهده کمیسارهای عالی لندن قرارداشت و وظیفه آن اداره جزایر متفرق و بعضاً غیرمسکونی بود که برای اهداف استراتژیک دولت، ایجاد می‌گشت (لابروس، ۱۳۵۲: ۲۹). این هدف در خلیج فارس نیز پیگیری می‌شد و تلاش دولت بر آن بود تا با ورود کشتی‌های تجاری کمپانی و نیروهای نظامی خود، خلیج فارس را به آب‌های بریتانیا تبدیل کند (IOR/R/15/2/3: 4). این تلاش

نظام سلطه و ژئوپلیتیک محیط زیست: ... (جمشید نوروزی و معصومه حنیفه) ۴۱۷

موجب آن می‌شد تا بریتانیا به دلیل فعالیت‌های تجاری کمپانی و صرفه اقتصادی آن، برای تأمین امنیت تجارت خود، نیروهای نظامی بریتانیایی را به منطقه وارد کرده و از این طریق تسلط سیاسی-نظامی خود را در خلیج فارس افزایش دهد.

چنین رویکردی در مقابله با تجارت و قاچاق برده نیز قابل مشاهده است. یکی از بهانه‌ها و استدلال‌های استقرار نیروی نظامی پر تعداد در منطقه، مقابله با قاچاق برده بود که با ظاهر بشردوستانه همراه بود (IOR/L/PS/18/B150A: 97). بریتانیا پرداختن به این تجارت و ورود کشتی‌های قانونی حامل برده به خلیج فارس را ممنوع اعلام کرده و با آن مبارزه می‌نمود؛ درحالی‌که، اگرچه به صدور نامه‌های آزادی برده‌ها توجه داشت، اما در امور بازارهای برده‌فروشی دخالتی نمی‌نمود (IOR/R/15/732: 364). به این ترتیب، قاچاق برده، به‌ویژه در سواحل جنوبی خلیج فارس، تا نیمه‌های سده ۲۰م. همچنان برقرار بود. این رویکرد، به وضوح نشان‌دهنده هدف بریتانیا از مبارزه با تجارت برده در راستای اعمال نفوذ نظامی است. تجارت برده از اواخر سده ۱۸م تا پایان دوره استقرار کمپانی هند شرقی بریتانیا در ۱۸۵۸، و همچنین در زمان نفوذ دولت هند بریتانیا در خلیج فارس، بر تغییر الگوی امنیت اقتصادی و اجتماعی منطقه نیز تأثیرگذار بود. با ورود بردگان از نواحی دیگر به خلیج فارس، این برده‌ها در مشاغل متعددی که تا پیش از آن در اختیار بومیان بود، داخل شده و به دلیل قدرت بدنی بالا و فرمانبری از ارباب، صرفه بیش‌تری از کارگران بومی داشتند. این امر سبب به خطر افتادن موقعیت شغلی و در نتیجه کاهش درآمد بومیان شده و بخش‌های زیادی را به سمت فقر کشاند. افزایش فقر و ورود بخش زیادی از بومیان ساحل‌نشین به طبقه فقرا، سبب آن شد تا افرادی که تا پیش از این معیشتشان وابسته به دریا و مشاغلی بود که اکنون با استفاده از برده‌ها اداره می‌شد، به دزدی دریایی روی آورده و به این ترتیب امنیت کشتی‌های تجاری را به خطر بیندازند. این دزدان دریایی، نه‌تنها در منطقه خلیج فارس موجب برهم خوردن امنیت شدند، بلکه به دلیل آنکه رفته‌رفته تجهیزات دریایی خود را ارتقا می‌دادند، صاحب کشتی‌هایی شدند که می‌توانست آن‌ها را تا آب‌های دور در منطقه آفریقا نیز هدایت کند. ورود این دزدان دریایی به منطقه آفریقا، نه‌تنها تجارت برده را از حالت عادی خارج کرده و قاچاق برده را افزایش داد، که در سواحل آفریقایی و منطقه زنگبار نیز ایجاد ناامنی نموده (IOR/F/4/2550/149211)، دست به اسارت و گروگانگیری زده و از اسرا و گروگان‌های خود به عنوان کالای انسانی در بازارهای فروش برده استفاده می‌کردند.

علاوه بر پیامدهای یادشده، باوجود آنکه کاهش باران و شرایط اقلیمی، تأثیر بسیاری بر قحطی‌ها و فقر شدید گروه‌هایی از مردم منطقه داشت؛ اما نمی‌توان از تأثیر منفی تجارت و بهره‌کشی بی‌رویه بریتانیا از تولیدات و محصولات محلی و خروج آن از منطقه بدون سوددهی مفید به بومیان چشم‌پوشی نمود. استفاده بریتانیا از اقلام مهم و مصرفی منطقه همچون گندم، برنج، غلات و حبوبات، میوه و سبزیجات، ماهی، پنیر، قهوه و...، درحالی‌که براساس گزارش‌های موجود در سده ۱۹م. نواحی متعددی در سواحل خلیج فارس گرفتار قحطی و کمبود مواد غذایی بودند، نشان‌دهنده بهره‌کشی آن‌ها از منابع حیاتی این منطقه و عدم توجه آنان به حیات بومیان و چرخه زیستی آن‌ها دارد. بهره‌وری بالای بریتانیا از منابع محلی، سبب توزیع ناعادلانه ثروت شده و کشاورزان و صیادان و کارگران بومی، سهم اندکی از دستاورد خود داشتند. این سهم اندک، نه‌تنها موجب فقر روزافزون طبقات پایین جامعه می‌شد، بلکه صادرات بی‌رویه مواد غذایی و اقلام ارزشمند و همچنین تخریب محیط، موجب افزایش قحطی و گرسنگی بومیان نیز می‌گردید. خروج مقادیر بالای گندم و برنج، ماهی و سبزیجات، و سایر انواع مواد غذایی، در شرایطی که مردم سواحل متعددی در خلیج فارس از گرسنگی رنج می‌بردند، نشان از آسیب مردم محلی از استعمار تولیدات و محصولات خود دارد.

۸. نتیجه‌گیری

بررسی نقش تجاری کمپانی هندشرقی و بریتانیا در خلیج فارس نشان می‌دهد که سیاست‌های اقتصادی این دو نهاد استعماری، با اهداف سیاسی-نظامی‌شان پیوندی مستقیم داشت. هرچند در ابتدا، کمپانی هندشرقی به‌عنوان نیروی اصلی ورود استعمار بریتانیا به منطقه ظاهر شد، اما با انحلال آن و انتقال امور به دولت بریتانیا، نه‌تنها الگوی استعمار ادامه یافت، بلکه تشدید شد. کمپانی، با بهره‌برداری گسترده از منابع طبیعی و انسانی، سازوکارهای وابستگی تجاری را بنا نهاد؛ اما نمایندگان رسمی و سیاسی حکومت بریتانیا بودند که این ساختار را گسترش داده و آن را به نظامی فراگیر و پایدار برای کنترل منطقه تبدیل کردند. وابستگی روزافزون دولت‌های محلی به بریتانیا، که به واسطه عوامل مختلف و در یک پروسه زمانی صورت گرفت، نفوذ عمیق سیاسی-نظامی این کشور در خلیج فارس را ممکن ساخت. با استقرار نمایندگی‌های رسمی بریتانیا در این منطقه، قدرت استعماری بریتانیا از دوره کمپانی فراتر رفت. در این چهارچوب، تجارت‌هایی چون فروش

برده، نه فقط به مثابه فعالیتی اقتصادی، بلکه ابزاری برای تعمیق شبکه‌های نفوذ بریتانیا و تضمین کنترل بر امنیت منطقه و منابع حیاتی تلقی می‌شد. این فرایند، بهایی سنگین برای محیط‌زیست و اکوسیستم منطقه نیز به همراه داشت. بی‌توجهی به ظرفیت‌های طبیعی و عدم مدیریت پایدار منابع، باعث شد که ساختار زیست‌محیطی خلیج فارس دچار آسیب‌های جدی شود و این تخریب، پیامدهای بلندمدتی برای معیشت و زندگی مردم بومی برجای گذاشت. استخراج و بهره‌برداری بی‌رویه از منابعی همچون کروم، زغال‌سنگ، آهن، گوگرد، و به‌ویژه منابع ارزشمند دریایی مانند مروارید و ماهی، در کنار فشار بی‌سابقه بر ذخایر آب‌های زیرزمینی، ساختار اکولوژیکی خلیج فارس را به شدت آسیب‌پذیر ساخت و چرخه‌های طبیعی تجدید منابع را مختل نمود. حضور نیروهای خارجی، افزایش جمعیت مهاجر، و مصرف بیش از ظرفیت منطقه از منابع حیاتی، بحران‌های زیستی همچون کمبود آب آشامیدنی را برای جوامع بومی به‌همراه آورد. انتقال بخشی از منابع آب و دیگر ذخایر مهم به خارج از منطقه و بی‌توجهی به ظرفیت‌های طبیعی، باعث شد که منابع تجدیدپذیر نیز دچار اختلال شوند. این روند در نهایت به تضعیف معیشت بومیان، وابستگی بیش‌تر آنان به نظام‌های استعماری و تغییر الگوهای سستی زندگی در منطقه انجامید. با خروج گسترده تولیدات محلی و بهره‌کشی از محصولات منطقه، مردم بومی برخی فرصت‌های اقتصادی خود را از دست دادند. تجارت سستی و پایداری که سال‌ها با توجه به ظرفیت طبیعی منطقه شکل گرفته بود، جای خود را به بهره‌برداری تجاری بی‌رویه داد؛ بهره‌برداری که نه به نیازهای بومیان توجه داشت و نه به حفظ منابع برای نسل‌های آینده. این بی‌توجهی به توسعه پایدار، پیوند اجتماعی مردم با محیط‌زیست خود را تضعیف کرد و ضربه جدی به امنیت غذایی و اقتصادی آن‌ها وارد نمود. از منظر محیطی، تخریب اکوسیستم خلیج فارس در این دوره تنها به منابع زیرزمینی محدود نماند. برداشت بیش‌ازحد ماهی و مروارید باعث کاهش تنوع زیستی و برهم خوردن تعادل طبیعی در زیستگاه‌های دریایی شد. فشار بر منابع معدنی و خاکی نیز چرخه‌های زمین‌شناختی و پوشش گیاهی مناطق ساحلی را مختل کرد. این تغییرات نه‌تنها آثار مستقیم زیست‌محیطی داشت، بلکه سبب از دست رفتن توان تطبیق و بقا در جوامع محلی گردید که معیشت‌شان به این منابع وابسته بود. با این وجود نمی‌توان برخی اقدامات مثبت کمپانی و بریتانیا را نادیده گرفت. حضور پزشکان متخصص و تلاش برای کنترل بیماری‌های واگیردار، در کنار افزایش فرصت‌های شغلی در برخی سواحل، نمونه‌ای از تأثیرات مثبت کوتاه‌مدت آن‌ها بر جامعه بود؛ اما این اقدامات

هرگز نمی‌توانست خسارات گسترده زیست‌محیطی و اجتماعی ناشی از بهره‌برداری اقتصادی بی‌ضابطه را جبران کند. بطورکلی، هرچند کمپانی هند شرقی و دولت بریتانیا از حیث ساختار حقوقی و نهادی متفاوت بودند، اما در عمل، تفاوتی در الگوی استثماری و تخریبی آنان مشاهده نمی‌شود؛ بلکه افزایش قدرت و نفوذ بریتانیا، در دوره پس از انحلال کمپانی، با افزایش نفوذ سیاسی-نظامی آن‌ها بر منطقه همراه شده و منجر به تشدید آسیب‌های اجتماعی و محیطی، به‌ویژه در جریان تجارت‌های برده و مروارید، و بهره‌برداری ناپایدار از منابع طبیعی محلی گردید. در مجموع، تجارت بریتانیایی‌ها در خلیج فارس نشان‌دهنده آن است که تمرکز صرف بر بهره‌وری اقتصادی، بدون توجه به ظرفیت‌های محیطی و اجتماعی، می‌تواند به فروپاشی تدریجی اکوسیستم‌ها و تهدید معیشت بومیان منجر شود. این تجربه تاریخی، اهمیت توسعه پایدار و مدیریت یکپارچه منابع طبیعی را به خوبی آشکار می‌کند. خلیج فارس به‌عنوان یک اکوسیستم حساس و پیچیده، نیازمند رویکردی است که میان بهره‌برداری اقتصادی، حفاظت از محیط‌زیست، و حفظ حقوق اجتماعی و فرهنگی بومیان تعادل برقرار کند. بی‌توجهی به این اصل، همانگونه که در دوره حضور کمپانی و بریتانیا مشاهده شد، می‌تواند به تخریب منابع، تضعیف زیست‌بوم، و بحران‌های اجتماعی متعدد منتهی شود.

پی‌نوشت‌ها

1. Environmental History of Great Britain
2. The Ecological Component of Environmental Impact Assessment: A Critical Review of British Environmental Statements.

۳. علاوه بر ذخایر مروارید ذکر شده در این تصویر، نواحی دیگری همچون جزیره خارگ نیز دارای منابع و ذخایر مرواریدی هستند؛ با این وجود در این تصویر، به ذخایر مهمی که برای تجارت مروارید در بازه زمانی مورد پژوهش و نیز از نظر کمپانی هند شرقی و حکومت بریتانیا اهمیت داشته، اشاره گردیده است.

کتاب‌نامه

منابع فارسی:

آرنولد تالبوت ویلسون (۱۳۱۰)، تاریخ خلیج فارس، ترجمه: محمد سعیدی، تهران: فره‌ومند.

نظام سلطه و ژئوپلیتیک محیط زیست: ... (جمشید نوروزی و معصومه حنیفه) ۴۲۱

- احمد سایبانی (۱۳۶۹)، *فین بندرعباس، مصحح: ایرج افشار، بی جا: انتشارات جداگانه*.
- پیروز مجتهدزاده (۱۳۵۴)، *جغرافیای تاریخی خلیج فارس، تهران: دانشگاه تهران*.
- جان بارت کلی، توماس ام. ریکس (۱۳۸۰)، *اعراب و تجارت برده در دریای پارس، ترجمه: حسن زنگنه، شیراز: نوید شیراز*.
- حسن زنگنه (۱۳۷۷)، *میرمهنا و شهر دریا، قم: همسایه*.
- حسن کامران (۱۳۸۱)، *جغرافیای نظامی جزایر (قشم، لارک، هنگام)، تهران: انجمن جغرافیایی ایران*.
- حسین نوربخش (۱۳۶۹)، *جزیره قشم و خلیج فارس، تهران: امیرکبیر*.
- راجرز ام. سیوری، جان بارت کلی (۱۳۷۷)، *خلیج فارس از دوران باستان تا اواخر قرن ۱۸ میلادی، ترجمه: حسن زنگنه، قم: همسایه*.
- سر ارسکین لاک (۱۳۶۹)، *ساحل دزدان دریائی یا سفرنامه دریائی لاک، ترجمه: حسین ذوالقدر، تهران: آناهیتا*.
- شیخ شهاب احمدبن ماجدالسعدی بندر کنگی (۱۳۷۲)، *الفوائد فی اصول علم البحر والتواعد، ترجمه: احمد اقتداری، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی*.
- محسن شاملو (۱۳۴۷)، *خلیج فارس، تهران: چاپخانه صبح امروز*.
- محمدباقر وثوقی (۱۳۸۴)، *تاریخ خلیج فارس و ممالک همجوار، تهران: سمت*.
- محمدعلی خان سدیدالسلطنه بندرعباسی (۱۳۶۲)، *سفرنامه سدیدالسلطنه: التذقیق فی سیرالطریق، تصحیح: احمد اقتداری، تهران: بهنشر*.
- محمدعلی خان سدیدالسلطنه بندرعباسی (۱۳۷۱)، *سرزمین های شمالی پیرامون خلیج فارس و دریای عمان، تنظیم: احمد اقتداری، تهران: جهان معاصر*.
- هانری لابروس (۱۳۵۲)، *خلیج فارس و کانال سوئز، ترجمه و تلخیص: محمود خواجه نوری، تهران: دانشگاه تهران*.

اسناد:

محل نگهداری: کتابخانه و آرشیو دیجیتال قطر؛ شماره مرجع پرونده اسناد:

IOR/L/PS/10/456	IOR/R/15/2/14
IOR/L/PS/10/457	IOR/R/15/2/3
IOR/L/PS/10/675	IOR/R/15/2/603
IOR/L/PS/12/3554	IOR/R/15/6/313
IOR/L/PS/12/4091	IOR/R/15/6/4
IOR/L/PS/18/B150A	IOR/R/15/732
IOR/L/PS/20/C246	IOR/V/23/32
IOR/L/PS/20/C251	IOR/V/23/56
IOR/R/15/1/226	IOR/V/23/77
IOR/R/15/1/732	IOR/R/15/1/33, f95v
IOR/15/1/33, f2	